రఘువంశము

పంచమసర్గ

టీకా - తాత్పర్య - విశేషాంశములతో

వ్యాఖ్యాత

శ్రీ తట్టా నరసింహాచార్యులు, M.A.

ప్రచురణ

శ్రీ జయలక్ష్మి పబ్లికేషన్సు

హైదరాబాదు.

రఘువంశము

పంచమసర్గ

టీకాతాత్పర్యకర్త

శ్రీ తట్టా నరసింహాచార్యులు, M.A.

ప్రకాశకులు

శ్రీ జయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్సు

హైదరాబాదు.

రఘువంశము - పంచమ సర్గ

టీకాతాత్పర్య సహితము

1989

మూల్యము : Sri Jayalakshmi Publications, Hyd. Rs: 15/-

గమనిక : పేజీ నంబర్లు తేడా ఉన్నను గ్రంథము క్రమముగనే యున్నదని పాఠకులు గమనింప ప్రార్థన.

ప్రకాశకులు
శ్రీ జయలక్ష్మి పబ్లికేషన్సు
3-35, రామాలయం వద్ద
కూకట్‌పల్లి, హైదరాబాదు - 500 872.

ముద్రణ :
పద్మావతీ ఆర్ట్ ప్రింటర్స్
హైదర్‌గూడ, హైదరాబాద్ - 500 029.

రఘువంశము

పంచమసర్గ

తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం
నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్,
ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ
కౌత్సః ప్రపేదే వరతంతుశిష్యః. 1

అ. విశ్వజితి = విశ్వజిత్తు అను పేరుగల, అధ్వరే = యజ్ఞమునందు, నిశ్శేష.... జాతం - నిశ్శేష = పూర్తిగా, విశ్రాణిత = ఇవ్వబడిన, కోశజాతం = ధన సమూహముగల, తం క్షితీశం = ఆ రఘు మహారాజును గూర్చి, ఉపాత్త విద్యః–ఉపాత్త = పొందబడిన, విద్యః = విద్యలు గలవాడును, వరతంతుశిష్యః = వరతంతుమహామునియొక్క శిష్యుడగు, కౌత్సః = కౌత్సుడు, గురుదక్షిణార్థీ = గురుదక్షిణను కోరెనవాడై, ప్రపేదే = చేరెను.

తా. విశ్వజిద్యాగ మొనర్చి, తన యపారసంపద నెల్ల దానమొసంగి, రిక్తుడైన రఘువు కడకు గురుదక్షిణ చెల్లించుటకు ధనమడుగ గోరి వరతంతువను గురుని శిష్యుడగు కౌత్సుడు వచ్చెను.

స మృన్మయే వీతహిరణ్మయత్వాత్
పాత్రే నిధా యార్ఘ్య మనర్ఘశీలః,
శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః
ప్రత్యుజ్జగా మాతిథి మాతిథేయః. 2

అ. అనర్ఘశీలః = గొప్ప స్వభావము గలవాడును, యశసా = యశస్సుచే, ప్రకాశః = ప్రకాశించుచున్నవాడును, అతిథేయః = అతిథుల యెడ సాదరుడు అగు, సః = ఆ రఘుమహారాజు, వీతహిరణ్మయత్వాత్ - వీత పోయిన, హిరణ్మయత్వాత్ = బంగారము కలవాడగుటవలన, అర్ఘ్యం = పూజాద్రవ్యమును, మృన్మయే పాత్రే = మృద్వికారమైన పాత్ర మునందు; నిధాయ = ఉంచుకొని; శ్రుత ప్రకాశం = శాస్త్రములచేత ప్రసిద్ధుడయిన, అతిథిం = అభ్యాగతుని, ప్రత్యుజ్జగామ = ఎదుర్కొనెను.

తా. సుశీలుడు, కీర్తిశాలి, అతిథిపూజాపరుడునగు ఆ రఘువు, బంగారుపాత్రలను దానముచేసి యుండుటచే, అవి కొరవడగా మట్టిపాత్రలో పూజాద్రవ్యముల నుంచుకొని, శాస్త్రజ్ఞుడగు నభ్యాగతు నెదుర్కొనెను.

తమర్చయిత్వా విధివ ద్విధిజ్ఞః
తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ,
విశాంపతి ర్విష్టరభాజమారాత్
కృతాంజలిః కృత్యవి దిత్యువాచ. 3

అ. విధిజ్ఞః = శాస్త్రజ్ఞుడును, మానధనాగ్రయాయీ = అభిమాన వంతులలో అగ్రేసరుడును, కృత్యవిత్ = కార్యజ్ఞుడును (అయిన), విశాంపతిః = రఘుమహారాజు, విష్టరభాజం = ఆసనమును పొందిన, తం = ఆ కౌత్సుని విధివత్ = యథాశాస్త్రముగ, అర్చయిత్వా = పూజించి, ఆరాత్ = సమీపములో, కృతాంజలిః సన్ = ఘటింపబడిన అంజలిగలవాడై, ఇతి = చెప్పబోవుతీరున, ఉవాచ = పలికెను.

తా. శాస్త్రజ్ఞుడు, అభిమానధనుడు, కార్యజ్ఞుడు నగు రఘుమహా రాజు, తపోధనుడగు కౌత్సుని పీటపై కూర్చుండజేసి, శాస్త్రోక్త ప్రకారముగ పూజించి, చేతులు జోడించి, చెంత నిలిచి ఈ రీతిని పలికెను.

అప్యగ్రణీ ర్మంత్రకృతా మృషీణాం
కుశాగ్రబుద్ధే కుశలీ గురు స్తే,
యత స్త్వయా జ్ఞానమశేష మాప్తం
లోకేన చైతన్య మివోష్ణరశ్మేః. 4

అ. హే కుశాగ్రబుద్ధే = ఓ సూక్ష్మబుద్ధికలవాడా ! యతః = ఏ గురువువలన, త్వయా = నీచేత, అశేషం జ్ఞానం = సమస్తజ్ఞానము. లోకేన = జనులచేత, ఉష్ణరశ్మేః = సూర్యునివలన, చైతన్యమ్ ఇవ = మెలకువవలె, ఆప్తం = పొందబడెనో, మంత్రకృతాం = మంత్రద్రష్ట లయిన, ఋషీణాం = ఋషులలో, అగ్రణీః = శ్రేష్ఠుడయిన, తే గురుః = నీయొక్క గురువు. అపి కుశలీ = క్షేమము గలవాడా?

తా. ఓ సూక్ష్మమతీ ! కౌత్సమహర్షీ ! సూర్యునివలన లోకము మెలకువను పొందినట్లు నీ వే గురువువలన సమస్తమైన జ్ఞానమును పొందితివో మంత్రద్రష్టలలో నగ్రగణ్యుడగు ఆ నీ గురువు కుశలియై యున్నాడా?

కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వ
ద్య త్సంభృతం వాసవధైర్యలోపి,
ఆపాద్యతే న వ్యయ మంతరాయైః
కచ్చిన్మహర్షే స్త్రివిధం తప స్తత్. 5

అ. కాయేన = శరీరముచేతను, వాచా = వాక్కుచేతను, మనసా అపి = మనస్సుచేతను, వాసవధైర్యలోపి–వాసవ = ఇంద్రునియొక్క, ధైర్య = ధైర్యమును, లోపి = లోపింపజేయునట్టి, యత్ తపః = ఏ తపస్సు, శశ్వత్ = ఎల్లప్పుడు, సంభృతం = సంపాదింపబడినదో, మహర్షేః = మునీశ్వరుడగు వరతంతువునకు సంబంధించిన, త్రివిధం తత్

తపః = మూడు రకములైన ఆ తపస్సు, అంతరాయైః = విఘ్నములచేత; వ్యయం = నాశమును, న ఆపాద్యతే కచ్చిత్ = పొందింపబడలేదుగదా?

తా. ఉపవాసాదులచే శరీరమును తపింపజేయుట కాయికతపము; వేదాధ్యయనము చేయుట వాచికతపము. మనస్సుతో గాయత్రి మున్నగు మంత్రమును జపించుట మానసికతపము. ఇంద్రుని ధైర్యమును లోపింపజేయు ఈ మూడు విధములగు తపము విఘ్నములు లేకుండగ జరుగుచున్నది గదా!

ఆధారబంధ ప్రముఖైః ప్రయత్నైః
సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్,
కచ్చి న్న వాయ్వాది రుపప్లవో వః
శ్రమచ్ఛిదా మాశ్రమపాదపానామ్. 6

అ. ఆధారబంధప్రముఖైః—ఆధారబంధ = ఆలవాలనిర్మాణము, ప్రముఖైః = మొదలుగాగల, ప్రయత్నైః = ప్రయత్నములతో, వః = మీయొక్క, సుతనిర్విశేషం = బిడ్డలతో సమానముగా, సంవర్ధితానాం = పెంచబడినట్టియు, శ్రమచ్ఛిదాం = అలసటను పోగొట్టునట్టి, ఆశ్రమపాదపానాం = ఆశ్రమములోని చెట్లకు, వాయ్వాదిః = వాయువు మొదలగు, ఉపప్లవః = ఉపద్రవము, న కచ్చిత్ = లేదుకదా !

తా. చక్కని కుదుళ్ళను నిర్మించి, కన్నబిడ్డలవలె పెంచుకొనబడుచున్నవియు, తమ నీడతో శ్రమను పోగొట్టుచున్న చెట్లకు పెనుగాలుల వలన ఉపద్రవము లేదు కదా !

క్రియానిమిత్తే ష్వపి వత్సలత్వా
దభగ్నకామా మునిభిః కుశేషు,

తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా
కచ్చి న్మృగీణా మనఘా ప్రసూతిః. 7

అ. క్రియానిమిత్తేషు = అనుష్ఠానసాధనములైన, కుశేషు అపి = దర్భలపై, మునిభిః = మునులచేత, వత్సలత్వాత్ = ప్రేమవలన, అభగ్న కామా = పోగొట్టబడని కోరికలు గలదియు, తదంకశయ్యాచ్యుతనాభి నాళా—తత్ = ఆ మునులయొక్క, అంక = తొడలు అను, శయ్యా = ప్రక్కలయందు, చ్యుత = జారిన, నాభినాళా = బొడ్డు కలిగినటువంటి, మృగీణాం = ఆడులేళ్ళయొక్క, ప్రసూతిః = సంతతి, అనఘా కచ్చిత్? = అపాయరహితమై యున్నదిగదా ?

తా. క్రతువులకు వలయు దర్భలను తినుచున్నను, మునలచే ప్రేమతో వారింపబడనిపై, వారి తొడల మీదనే, నిదురించెడి లేడి పిల్లలు కుశలముగా నున్నవా ?

నిర్వర్త్యతే యై ర్నియమాభిషేకో
యేభ్యో నివాపాంజలయః పితౄణామ్
తాన్యుంఛ షష్ఠాంకిత సైకతాని
శివాని వ స్తీర్థజలాని కచ్చిత్. 8

అ. యైః = ఏ చెరువులోని నీటిచే నియమాభిషేకః = నిత్య స్నానము, నిర్వర్త్యతే = నెరవేర్చబడుచున్నదో, యేభ్యః = ఏచెరువులోని నీటివలన; పితౄణాం = పితృదేవతలయొక్క, నివాపాంజలయః = తర్పణాంజలులు, నిర్వర్త్యన్తే = నెరవేర్పబడుచున్నవో, ఉంఛషష్ఠాంకిత సైకతాని = ఉంఛధాన్యముయొక్క ఆఱవభాగముతో చిహ్నితమైన ఇసుక తిన్నెలుగల, తాని తీర్థజలాని = ఆ చెరువులోని నీరు, శివాని కచ్చిత్? = బాగుగా నున్నవి గదా !

తా. స్నానములకు పితృతర్పణములకు నుపయోగించు చెరువు లందలి నీరు నిర్మలముగ (సమృద్ధిగ) ఉన్నవి గదా?

నీవార పాకాది కడంగరీయై
రామృశ్యతే జానపదై ర్న కచ్చిత్,
కాలోపపన్నాతిథి కల్ప్యభాగం
వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః. 9

అ. కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం—కాల = తగిన సమయములందు, ఉపపన్న = వచ్చిన, అతిథి = అతిథులకు, కల్ప్య = ఇవ్వదగిన, భాగం = అంశములు గలదియు, వన్యం = అడవిలో పుట్టినదియు, వః = మీయొక్క శరీరస్థితిసాధనం = జీవితమునకు కారణమైనదగు, నీవారపాకాది = నీవార ధాన్యాదికము, జానపదైః = పల్లెలనుండివచ్చిన, కడంగరీయైః = పశువుల చేత, న ఆమృశ్యతే కచ్చిత్? = మేయబడుటలేదు గదా?

తా. మీకు, మీ అతిథులకు వలయు నీవారధాన్యపు పంటను గ్రామ పశువులు భక్షించుట లేదు గదా?

అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం
సమ్యగ్వినీ యానుమతో గృహాయ,
కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
సర్వోపకారక్షమ మాశ్రమం తే. 10

అ. త్వం = నీవు, ప్రసన్నేన = సంతుష్టుడైన, మహర్షిణా = వరతంతు మహర్షిచేత, సమ్యగ్వినీయ = బాగుగా నుపదేశింపబడి, గృహాయ = గృహస్థాశ్రమమును ప్రవేశించుట కొఱకు, అపి అనుమతః? = అంగీకరింపబడితివా? తే = నీకు, సర్వోపకారక్షమం—సర్వ = సమస్తమైన ఆశ్రమ

ములకు, ఉపకార = ఉపకారము చేయుటలో, క్షమం = సమర్థమైన, ద్వితీయం = రెండవదియగు, ఆశ్రమం = ఆశ్రమమును, సంక్రమితుం = పొందుటకు, అయం కాలః హి = ఇది కాలము గదా!

తా. చక్కగా నీకు చదువు చెప్పిన నీ గురువు నిన్ను గృహస్థాశ్రమమును స్వీకరింపుమని యనుజ్ఞ నిచ్చినాడా? నీ కిది తక్కిన యాశ్రమములవారి కుపకారకమగు గృహస్థాశ్రమము స్వీకరింపదగిన కాలముగదా!

తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం
మనో నియోగక్రియ యోత్సుకం మే
అప్యాజ్ఞయా శాసితు రాత్మనా వా
ప్రాప్తోఽసి సంభావయితుం వనా న్మామ్. 11

అ మే = నాయొక్క, మనః = మనస్సు, తవ = నీయొక్క, అభిగమేన = రాకచేత, న తృప్తం = సంతోషపడుటలేదు, నియోగక్రియయా = ఆజ్ఞా కరణముచేతను, ఉత్సుకం = వేడుక కలదై యున్నది, శాసితుః = గురువు గారి యొక్క, ఆజ్ఞయా అపి = ఆజ్ఞచేతగాని, ఆత్మనా వా = స్వయముగా గాని, మాం = నన్ను, సంభావయితుం = గౌరవించుటకు వనాత్ = వనమునుండి, ప్రాప్తః అసి = వచ్చితివి.

తా. నీ గురువు నాజ్ఞతోనో, నీ స్వబుద్ధితోనో నన్ను గౌరవించుటకు వనము నుండి యిచ్చటకు వచ్చినావు. నీ రాకతో నా మనస్సు తృప్తినందలేదు. కర్తవ్య మాదేశింపుము.

ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య
రఘో రుదారామపి గాం నిశమ్య,
స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశ
స్త మిత్యవోచ ద్వరతంతుశిష్యః. 12

అ. ఇతి = ఇట్లు, అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య = అర్ఘ్యపాత్రము చేతనే = ఊహింపబడిన వెచ్చము కలిగిన, రఘోః = రఘుమహారాజు యొక్క, ఉదారాం గాం = ఔదార్యముతోకూడిన దయ్యును వాక్కును, నిశమ్య = విని, స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి = తన కార్యముయొక్క జరుగుటను గూర్చి, దుర్బలాశః = తరిగిన ఆశగలవాడై, వరతంతుశిష్యః = కౌత్సుడు, తం = ఆ రఘుమహారాజును గూర్చి, ఇతి = యిట్లు, అవోచత్ = పలికెను.

తా. అర్ఘ్యపాత్రము జూచియే రాజు నైశ్వర్యము నూహించి, స్వకార్యసిద్ధి కాదని తలంచిన కౌత్సుడు - రఘుమహారాజుతో నిట్లనియె.

సర్వత్ర నో వార్త మవేహి రాజన్
నాథే కుత స్త్వ య్యశుభం ప్రజానామ్,
సూర్యే తప త్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా. 13

అ. హే రాజన్ = ఓరాజా, త్వం = నీవు, సర్వత్ర = అన్ని చోట్ల, నః = మాకు, స్వాస్థ్యం = అరోగ్యమును, అవేహి = తెలిసికొనుము, త్వయి = నీవు, నాథే సతి = రక్షకుడవు కాగా, ప్రజానాం = ప్రజలకు, అశుభం = దఃఖము, కుతః = ఎక్కడనుండి, భవతి = కలుగును, సూర్యే = సూర్యుడు, తపతి = వెలుగుచుండగా, తమిస్రా = చీకటి, లోకస్య = జనులయొక్క, దృష్టేః ఆవరణాయ = చూపును కప్పివేయుటకు, కథం కల్పేత = ఎట్లు సమర్థమగున ?

తా. ఓ రాజా ! సూర్యుడు వెలుగుచుండగా, జనుల చూపులను చీకటి ఎట్లావరింపజాలదో, అట్లే నీవు రక్షకుడవై యుండగా మాకెట్టి క్లేశమును లేదు. మా కన్ని విషయములయందును ఆరోగ్య మమరి యున్నది.

భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషు కులోచితా తే
పూర్వా న్మహాభాగ తయాఽతిశేషే,
వ్యతీతకాల స్త్వహ మభ్యుపేత
స్త్వా మర్థిభావా దితి మే విషాదః. 14

అ. ప్రతీక్ష్యేషు = పూజ్యుల విషయములో, తే = నీకు, భక్తిః = భక్తి, కులోచితా = వంశమునుండి నేర్చుకొనబడినది, హే మహాభాగ!= ఓ మహాత్మా!, తయా = ఆభక్తిచేత, పూర్వాన్ = నీ పూర్వులను అతిశేషే = అతిక్రమించుచున్నావు. అహం = నేను, వ్యతీతకాలః = దాటినకాలము కలవాడనై, అర్థిభావాత్ = యాచకత్వమువలన, త్వాం = నిన్ను, అభ్యుపేతః ఇతి = చేరినవాడనైతినని, మే విషాదః = నాయొక్క దుఃఖము.

తా. ఓ సార్వభౌముడా! పూజ్యులయం దనురాగము నీ కులమునం దలవాటుగా నున్నది. ఆ విషయములో నీవు మీ పూర్వులను మిక్కిలి మించినాడవు. కాని నేను నిన్ను సమయము దప్పి యాచింపవచ్చితినని చింతించుచున్నాను.

శరీరమాత్రేణ నరేంద్ర తిష్ఠ
న్నాభాసి తీర్థప్రతిపాదితర్ధిః,
ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః
స్తంబేన నీవార ఇవావశిష్టః. 15

అ. హే నరేన్ద్ర = ఓ రాజా, తీర్థప్రతిపాదితర్థిః—తీర్థ = యోగ్యులయందు, ప్రతిపాదిత = ఇవ్వబడిన, ఋద్ధిః = ఐశ్వర్యము కలవాడవై, శరీరమాత్రేణ = శరీరముచేతను మాత్రమే, తిష్ఠన్ = ఉన్నవాడవై, ఆరణ్యకోపాత్త ఫలప్రసూతిః ఆరణ్యక = అరణ్యములోని మనుష్యులచే, ఉపాత్త = పొందబడిన, ఫలప్రసూతిః = ఫల మను ప్రసవముగలదియు, స్తంబేన

= కాండముతో, అవశిష్టః = మిగిలిన, నీవారః ఇవ = నీవారమువలె, ఆభాసి = ప్రకాశించు చున్నావు.

తా. ఓ రాజా ! యోగ్యులగు విప్రులకు నీ ధనమునెల్ల నొసంగి, దేహమాత్రావశిష్టుడవై, అడవిలో మునీశ్వరులు పంటను కొనిపోగా దంటు మాత్రము మిగిలియున్న నివ్వరిసస్యము వలె ప్రకాశించుచున్నావు.

స్థానే భవా నేకనరాధిపః స-
న్నకించనత్వం మఖజం వ్యనక్తి,
పర్యాయపీతస్య సురై ర్హిమాంశోః
కళాక్షయః శ్లాఘ్యతరో హి వృద్ధేః. 16

అ. భవాన్ = నీవు, ఏకనరాధిపస్సన్ = సార్వభౌముడవై, మఖజం = యజ్ఞమువలన కలిగిన, అకించనత్వం = దారిద్ర్యమును, వ్యనక్తి = ప్రకటించుచున్నావు. సురైః = దేవతలచేత, పర్యాయపీతస్య–పర్యాయ = క్రమముగా, పీతస్య = త్రాగబడిన, హిమాంశోః = చంద్రుని యొక్క, కళాక్షయః = కళలయొక్క నాశము, వృద్ధేః = పెరుగుదలకంటె కూడ, శ్లాఘ్యతరః హి = మిక్కిలి కొనియాదదగినదికదా!

తా ఓ రాజా! నీవు సమస్తమైన భూమికి నధిపతి వయ్యును, యజ్ఞమువలన పేదరికము నొందియుండుట మిక్కిలి యుక్తముగా నున్నది. దేవతలు వరుసగా త్రాగుటవలన చంద్రునకు కళలు తరుగుట పెరుగుటకంటె మిక్కిలి శోభించును గదా!

తదన్యత స్తావ దనన్యకార్యో
గుర్వర్థ మాహర్తు మహం యతిష్యే,
స్వస్త్యస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం
శరద్ఘనం నార్దతి చాతకోఽపి. 17

అ. తత్ = అందువలన, తావత్ అనన్యకార్యః అహం = ప్రయోజనాంతరరహితుడనైన నేను, అన్యతః = మరియొక్క దాతవలన, గుర్వర్థం = గురుధనమును, ఆహర్తుం = ఆర్జించుటకు, యతిష్యే = ప్రయత్నింపగలను, తే స్వస్తి అస్తు = నీకు శుభమగుగాక, తథాహి = అది యుక్తమేకదా!, చాతకః అపి = చాతకపక్షియు, నిర్గళితాంబుగర్భం = నిర్గళిత = జారిపోయిన, అంబు = నీరు, గర్భం = లోపలకల, శరద్ఘనం = శరత్కాల మేఘమును, న అర్దతి = యాచింపదుగదా!

తా. కావున గురుధనము కోరివచ్చిన నేను, మరియొకరివలన నా ధనమును ఆర్జించుకొనుటకు యత్నించెదను నీకు మేలగుగాక. జలమునెల్ల కురిసి అంతఃశూన్యముగ నున్న మేఘమును, మేఘైకశరణమగు వానకోయిల సయితము యాచింపదు గదా!

ఏతావ దుక్త్వా ప్రతియాతుకామం
శిష్యం మహర్షే ర్నృపతి ర్నిషిధ్య,
కిం వస్తు విద్వన్ గురవే ప్రదేయం
త్వయా కియద్వేతి తమన్వయుంక్త. 18

అ. ఏతావత్ = ఇంతమాత్రపు వాక్యమును, ఉక్త్వా = చెప్పి, ప్రతియాతుకామం = వెళ్ళుటకు కోరుచున్న, మహర్షేః శిష్యం తం = మహర్షియొక్క శిష్యుడగు ఆ కౌత్సుని, నృపతిః = రఘుమహారాజు, నిషిధ్య = ఆపివేసి, హే విద్వన్ = ఓ విద్వాంసుడా, కిం వస్తు? = ఏమి వస్తువు, కియత్ వా = ఎంత పరిమాణము గలది, త్వయా = నీచేత, ప్రదేయం = ఇవ్వదగినది, ఇతి = అని, అన్వయుంక్త = ప్రశ్నించెను.

తా. ఇట్లు చెప్పి వెళ్ళబోవుచున్న మహర్షిగారి శిష్యుడగు కౌత్సుని వెడలకుండగా ఆపి- 'ఓ విద్వాంసుడా! ఏమి వస్తువు ఎంత పరిమాణము గలది నీవు మీ గురువుగారి కివ్వవలె'నని రఘువు వానిని ప్రశ్నించెను.

తతో యథావ ద్విహితాధ్వరాయ
తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ,
వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ
విచక్షణః ప్రస్తుత మాచచక్షే. 19

అ. తతః = తరువాత, యథావత్ = శాస్త్రోక్త ప్రకారముగ, విహితాధ్వరాయ = చేయబడిన యాగములుగలవాడును, స్మయావేశ వివర్జితాయ—స్మయ = గర్వముచేతను, ఆవేశ = పట్టుదలచేతను, వివర్జితాయ = శూన్యుడైన వాడును, వర్ణాశ్రమాణాం—వర్ణ=బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ వైశ్య, శూద్రాది వర్ణములకు, ఆశ్రమాణాం = బ్రహ్మచర్య, వానప్రస్థ భిక్షుకాశ్రమములకును గురవే = పాలకుడగు తస్మై = ఆ రఘుమహా రాజుకొఱకు, విచక్షణః వర్ణీ = విద్వాంసుడగు నా బ్రహ్మచారి. ప్రస్తుతం = ప్రకృత విషయమును, ఆచచక్షే = చెప్పెను.

తా. విద్వాంసుడగు నా బ్రహ్మచారి, అనేక యాగముల నాచరించినవాడును, అవలేపరహితుడును, చాతుర్వర్ణ్యములకును, చతురాశ్రమములకును పరిపాలకుడగు రఘుమహారాజుతో ప్రకృతాంశము నిట్లు పలికెను.

సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షి-
ర్విజ్ఞాపితోఽభూ ద్గురుదక్షిణాయై,
స మే చిరా యాస్ఖలితోపచారాం
తాం భక్తి మేవాగణయ త్పురస్తాత్. 20

అ. సమాప్తవిద్యేన = పూర్తిచేయబడిన విద్యలుగల, మయా = నాచేత, మహర్షిః = మహర్షి, గురుదక్షిణాయై = గురుదక్షిణకొఱకు, విజ్ఞాపితః = విజ్ఞాపనచేయబడినవాడు, అభూత్ = అయెను, సః చ = ఆ మహ

ర్షియును, పురస్తాత్ = మొదట, అస్ఖలితోపచారాం = తొట్రుపాటులేని గౌరవము గల, తాం భక్తిమేవ = ఆ భక్తినే, అగణయత్ = లెక్కించెను.

తా. మహర్షి నాకు పదునాలుగు విద్యలను నేర్పిన పిమ్మట, నేను మీకు గురుదక్షిణ ఏమి ఇవ్వవలయునని వారిని కోరితిని. సంతసించిన ఆ మహర్షి - నీవు నా యందు చూపిన భక్తియే నాకు గురుదక్షిణ. ఇంతకు మించి ఏమియు నీయ నక్కరలేదని గట్టిగా చెప్పెను.

నిర్బంధ సంజాతరుషాఽర్థకార్శ్యం
మచింతయిత్వా గురుణాఽహ ముక్తః,
విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే
కోటీ శ్చతస్రో దశ చాహరేతి. 21

అ. నిర్బంధ-సంజాత-రుషా-నిర్బంధ = ప్రార్థనాతిశయముచేత, సంజాత = కలిగిన, రుషా = క్రోధముగల, గురుణా = గురువుచేత, అర్థ కార్శ్యం=ధనాభావమును, అచిన్తయిత్వా = విచారింపకయే, విద్యాపరి సంఖ్యయా = విద్యలయొక్క సంఖ్యచేత, విత్తస్య = ధనముయొక్క, దశ చతస్రశ్చ కోటీః = పదునాల్గుకోట్లను, మే = నాకొఱకు, ఆహర ఇతి = తీసికొని రమ్మని, అహం = నేను ఉక్తః = పలుకబడితిని.

తా. ఏదేని గురుదక్షిణను గైకొనుడని నే నా మహర్షిని బలవంత పెట్టితిని. దానికి కోపగించిన యా మహర్షి - నా ధనాభావమును కూడ లెక్కసేయక - తాను నేర్పిన విద్యల లెక్కకు సరియగు పదునాలుగు కోట్ల రూప్యముల నిమ్మని పలికెను.

సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన
మత్వా భవన్తం ప్రభుశబ్దశేషమ్,

అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరుద్ధు
మల్పేతరత్వా చ్ఛ్రుతనిష్క్రియస్య. 22

అ. సః అహం = అట్టినేను, సపర్యావిధిభాజనేన = అర్ఘ్య పాత్రము చేతనే, భవన్తం = మిమ్ములను, ప్రభుశబ్దశేషం – ప్రభు శబ్ద = ప్రభువు అను శబ్దము మాత్రము, శేషం = మిగులఁగా కలవాని నిగా, మత్వా = తలచి, శ్రుతనిష్క్రియస్య = విద్యామూలము, అల్పేతర త్వాత్ = అధికమగుట వలన, సంప్రతి = ఇప్పుడు, ఉపరోద్ధుం = నిర్బం ధించుటకు, న అభ్యుత్సహే = సమర్థుడ నగుటలేదు.

తా. అట్లు వచ్చిన నేను, మీరు అర్ఘ్యమిచ్చిన మట్టిపాత్రమును చూచియే ప్రభుశబ్దమాత్రావశిష్టులరై యున్నారని గ్రహించితిని విద్యా మూల్య మత్యధికమగుట వలన, మిమ్ముల నిపుడు క్లేశ పెట్టుట కిచ్ఛగింప నైతిని.

ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాన్తి-
రావేదితో వేదవిదాం వరేణ
ఏనోనివృత్తేన్ద్రియవృత్తి రేనం
జగాద భూయో జగదేకనాథః. 23

అ. ద్విజరాజకాన్తిః; ద్విజరాజ = చంద్రునియొక్క, కాన్తిః = కాంతివంటి కాంతి కలవాడును, ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిః–ఏనః = పాపమునుండి, నివృత్త = మరలిన, ఇంద్రియ = ఇంద్రియములయొక్క, వృత్తిః = వ్యాపారము గలవాడునగు, సః = ఆ, జగదేకనాథః = లోకైక ప్రభువగు రఘుమహారాజు, వేదవిదాం = వేదవేత్తలలో, వరేణ = శ్రేష్ఠ డైన, ద్విజేన = కౌత్సునిచేత, ఇత్థం = ఇట్లు, ఆవేదితః = తెలియజేయ బడినవాడై, ఏనం = ఈ కౌత్సుని గూర్చి, భూయః = తిరిగి, జగాద = పలికెను.

తా. ఇట్లు వేదవేత్తలలో శ్రేష్ఠుడగు విప్రుడు తెలియజేయగా చంద్రుని కాంతివంటి కాంతిగలవాడును, పాపరహితమగు నింద్రియ వ్యాపారము గలవాడును, లోకమున కెల్ల నేకచ్ఛత్రాధిపతియునగు రఘు మహారాజు తిరిగి కౌత్సునితో నిట్లనెను.

గుర్వర్థ మర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా
రఘోః సకాశా దనవాప్య కామమ్,
గతో వదాన్యాన్తర మిత్యయం మే
మా భూ త్పరీవాదనవావతారః. 24

అ. శ్రుతపారదృశ్వా-శ్రుత = శాస్త్రముయొక్క, పార = అంతమును, దృశ్వా = చూచినవాడును, గుర్వర్థమర్థీ = గురుదక్షిణను కోరిన యాచకుడొకడు, రఘోః సకాశాత్ = రఘుమహారాజు వద్దనుండి, కామం = కోరికను, అనవాప్య = పొందక, వదాన్యాన్తరం = మఱియొక దాతను గూర్చి, గతః ఇతి = వెళ్ళెనను, అయం పరీవాదనవావతారః- ఈ తిరస్కారముయొక్క నూతనావిర్భావము, మే మాభూత్ = నాకు కలుగకుండుగాక.

తా. శాస్త్రాధ్యయనపరుడు, గురుదక్షిణార్థియు నగు విప్రుడొకడు రఘుమహారాజునుండి తన కోరికను పొందక మఱియొక దాతవద్దకు వెళ్ళెనను నూతన తిరస్కారము నాకు కలుగకుండుగాక.

స త్వం ప్రశస్తే మహితో మదీయే
వసం శ్చతుర్థోఽగ్ని రివాగ్న్యగారే,
ద్విత్రాణ్యహా న్యర్హసి సోఢు మర్హ
న్యావ ద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్. 25

అ. మహితః = మహనీయుడవగు, సః త్వం = ఆ నీవు, మహితే = ప్రశస్తమైన మదీయే=నాకు సంబంధించిన, అగ్న్యగారే=అగ్ని గృహ

ములో, చతుర్థః=నాల్గవదియగు, అగ్నిః ఇవ=అగ్నివలె, వసన్ = నివసించుచు, ద్విత్రాణి అహాని = రెండు మూడురోజులు, సోఢుం = సహించుటకు, అర్హసి=తగియున్నావు హే అర్హన్=ఓ పూజ్యుడా! త్వదర్థం=నీ ప్రయోజనమును, సాధయితుం=సాధించుటకు, యావద్యతే = ప్రయత్నింపగలను.

తా. మహనీయుడవగు నీవు సుప్రసిద్ధమగు మా త్రేతాగ్నిశాలలో నాల్గవ యగ్నివలె రెండుమూడు రోజులుండుము. ఓ పూజ్యుడా! నీ ప్రయోజనమును సాధించుటకు ప్రయత్నింపగలను.

తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః
ప్రత్యగ్రహీత్ సంగర మగ్రజన్మా,
గామాత్తసారాం రఘు రప్యవేక్ష్య
నిష్క్రష్టు మర్థం చకమే కుబేరాత్. 26

అ. అగ్రజన్మా = బ్రాహ్మణుడు(కౌత్సుడు), ప్రతీతః సన్ = సంతసించినవాడై, తస్య = ఆ మహారాజుయొక్క, అవితథం సంగరం = అమోఘమగు ప్రతిజ్ఞను, తథేతి = సరియే అని, ప్రత్యగ్రహీత్ = అంగీకరించెను. రఘుః అపి = రఘుమహారాజు కూడ, గాం = భూమిని, ఆత్తసారాం = గ్రహింపబడిన ధనముగల దానినిగా, అవేక్ష్య = తెలిసికొని, కుబేరాత్ = కుబేరుని నుండి, అర్థం=ధనమును, నిష్క్రష్టుం = తెచ్చుటకు, చకమే = కోరెను.

తా. నమ్మగాని ఆ రఘువు ప్రతిజ్ఞను "సరియే" అని ఆ విప్రుడంగీకరించెను. ఆ రఘువును భూమిపై ధనమునంతను తాను గ్రహించి యుండుటవలన కౌత్సునకు వలయు ధనమును కుబేరునివలన సంపాదింప దలంచెను.

వసిష్ఠ మన్త్రోక్షణజ ప్రభావా
దుదన్వ దాకాశ మహీధరేషు,
మరుత్సఖస్యేవ వలాహకస్య
గతి ర్విజఘ్నే న హి తద్రథస్య. 27

అ. వసిష్ఠ మన్త్రోక్షణజ ప్రభావాత్—వసిష్ఠ = వసిష్ఠునియొక్క, మన్త్ర = మంత్రములతో, ఉక్షణ = తడపుటచేత, జ = కలిగిన, ప్రభావాత్ ప్రభావమువలన, ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు—ఉదన్వత్=సముద్రమునందు, ఆకాశ=ఆకసమునందు, మహీధరేషు=పర్వతములయందును, మరుత్సఖస్య= వాయువునకు స్నేహితుడైన, వలాహకస్యేవ = మేఘునియొక్క వలె, తద్రథస్య = ఆ రఘుమహారాజు రథముయొక్క, గతిః = గమనము, న విజఘ్నే = అడ్డగింపబడలేదు.

తా. వసిష్ఠుని మంత్ర ప్రభావము వలన, మేఘము వలె నా మహారాజు రథము-సముద్రముపై, పర్వతములపై ఆకాశముపై కూడ అడ్డులేని గమనము కల దాయెను.

అథాఽధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే
రథం రఘుః కల్పిత మస్త్రగర్భమ్,
సామంతసంభావనయైవ ధీరః
కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః. 28

అ. అథ = తరువాత, ప్రదోషే = సాయంకాలమునందు, ప్రయతః = నియమవంతుడైన, రఘుః = రఘుమహారాజు, సామంత సంభావనయా = సామాన్యరాజు అను బుద్ధితో, కైలాసనాథం = కుబేరుని, తరసా = బలముతో, జిగీషుః = జయింపగోరినవాడై, కల్పితం = సిద్ధము

చేయబడియున్నట్టియు. అస్త్రగర్భం = అస్త్రములు లోపల గలిగిన, రథం= రథముమీద, అధిశిశ్యే = పరుండెను.

తా. పిమ్మట నా రఘుమహారాజు, కుబేరుని రాజమాత్రునిగా నెంచి, బలిమిమెయి జయింపగోరి, రథమును సిద్ధము చేయించి, అందస్త్రములను నిక్షేపించి, శుభకరమగు గోధూళిలగ్నమున తానందు శయనించెను

ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
సవిస్మయాః కోశగృహే నియుక్తాః,
హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః. 29

అ. ప్రాతః = ఉదయమున, ప్రయాణ + అభిముఖాయ = ప్రయాణమునకు సన్నద్ధుడైయున్న, తస్మై = ఆ రఘుమహారాజుకొఱకు, కోశగృహే = ధనాగారమునందు, నియుక్తాః = నియుక్తులైన అధికారులు, సవిస్మయాః = విస్మయముతో కూడినవారై, కోశగృహస్య = ధనాగారము యొక్క, మధ్యే = మధ్యభాగమునందు, నభస్తః = ఆకాశము నుండి పతితాం = పడినటువంటి, హిరణ్మయీం వృష్టిం = బంగారపు వర్షమును, శశంసుః = చెప్పిరి.

తా. వేకువనే మహారాజు కుబేరునిపై యుద్ధమునకు తరలనుండగా కోశాగారమునందు గగనము నుండి బంగారువాన కురిసెను. ఆ వృత్తాంతమును కోశాధికారులు మహారాజునకు తెలియజేసిరి.

తం భూపతి ర్భాసుర హేమరాశిం
లబ్ధం కుబేరా దభియాస్యమానాత్,
దిదేశ కౌత్సాయ సమస్త మేవ
పాదం సుమేరో రివ వజ్రభిన్నమ్. 30

అ భూపతిః = రఘుమహారాజు, అభియాస్యమానాత్=ఎదుర్కొన బోవుచున్న, కుబేరాత్ = కుబేరునివలన, లబ్ధం = పొందబడినదియు, వజ్ర భిన్నం—వజ్ర = వజ్రాయుధముచే, భిన్నం = ఖండించబడిన, సుమేరోః = మేరుపర్వతము యొక్క, శృంగమివ = శిఖరమువలెనున్న, తం = ఆ, భాసుర హేమరాశిం = ప్రకాశించుచున్న బంగారు ప్రోగును, సమస్తమేవ = అంతయును, కౌత్సాయ = కౌత్సునికొఱకు, దిదేశ = ఇచ్చెను.

తా. రఘుమహారాజు కుబేరుని మీదకు దండెత్తనుండగా కుబేరుడు బంగారు నాణెములను కురిపించెను. ఆ బంగారము వజ్రాయుధముచే తెగ గొట్టబడిన మేరుపర్వతశిఖరమువలె నుండెను.

జనస్య సాకేతనివాసినస్తౌ
ద్వా వప్యభూతా మభినన్ద్యసత్త్వౌ,
గురుప్రదేయాధికనిస్స్పృహోఽర్థీ
నృపోఽర్థికామా దధికప్రదశ్చ. 31

అ తౌ ద్వావపి = యాచకుడు, దాత అగు వారిద్దరున్ను, సాకేత నివాసినః=అయోధ్యలో నివసించుచున్న, జనస్య = జనమునకు, అభినంద్య సత్త్వౌ = స్తుతింపదగిన ప్రయత్నము గలవారు, అభూతామ్ = అయిరి, గురుప్రదేయాధికనిఃస్పృహః; గురు = గురువుకొరకు, ప్రదేయ = ఇవ్వ దగినదానికంటె, అధిక = హెచ్చు ద్రవ్యమునందు, నిఃస్పృహః = కోరిక లేని, అర్థీ = యాచకుడు, అర్థికామాత్ = యాచకుని కోరికకంటె, అధిక ప్రదః = హెచ్చుగా నిచ్చునట్టి, నృపశ్చ = రాజున్ను.

తా. యాచకుడగు కౌత్సుడు గురుదక్షిణకు వలయు ధనముకంటె నధికమగు ధన మక్కరలే దనెను. దాత యగు రఘువు యాచకుని కోరి కను మించి దానమీయ బోయెను. అట్టి దాతను యాచకుని అయోధ్యా వాసు లెంతయో మెచ్చుకొనిరి.

అథోష్ట్రవామీశతవాహితార్థం
ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః.
స్పృశన్ కరే ణానతపూర్వకాయం
సంప్రస్థితో వాచ మువాచ కౌత్సః 32

అ. అథ = తరువాత, ప్రీతమనాః = సంతోషించిన మనస్సుగల, మహర్షిః = కౌత్సమహర్షి, సంప్రస్థితః = బయలుదేరబోవుచున్నవాడై, ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థం – ఉష్ట్ర = ఒంటెలయొక్క, వామీ = ఆడ గుఱ్ఱములయొక్క, శత = నూర్లతో, వాహిత = మోయింపబడిన, అర్థం= ధనముగలవాడును, ఆనతపూర్వకాయం–ఆనత = వంచబడిన, పూర్వ కాయం = శరీరపు ముందు భాగముగల, ప్రజేశ్వరం = ప్రజానాథుడగు రఘువును, కరేణ = హస్తముతో, స్పృశన్ = తాకుచు, వాచం = వాక్కును, ఉవాచ = పలికెను.

తా తానిచ్చిన యా ధనమును వందల కొలది గుఱ్ఱముల మీద లొట్టియల మీద ఎక్కించి, వినయావనతుడై నిలిచియున్న యా మహా రాజును సంతుష్టుడైన యా ముని చేతితో తడవుచు నిట్లనెను.

కి మత్ర చిత్రం యది కామసూ ర్భూః
వృత్తస్థిత స్యాధిపతేః ప్రజానామ్,
అచింతనీయస్తు తవ ప్రభావో
మనీషితం ద్యౌ రపి యేన దుగ్ధా. 33

అ. వృత్తే = సత్ప్రవర్తనలో, స్థితస్య = ఉన్నట్టి, ప్రజానా మధిపతేః = రఘుమహారాజునకు, భూః = భూమి, కామసూర్యది = కోరికల నిచ్చునదియైనచో, అత్ర కిం చిత్రం? = ఈ కోరికల నిచ్చుటలో ఆశ్చర్య మేమున్నది? తవ ప్రభావస్తు = నీ యొక్క సామర్థ్యమయితే, అచింతనీయః

= చింతింపశక్యముకానిది, యేన = దేనిచేతనైతే, త్వయా = నీచేత, ద్యౌరపి = స్వర్గమున్ను. మనీషితం = కోరికను, దుగ్ధా = తీర్చునది అగుచున్నదో.

తా. ఓ రాజా! నీవు న్యాయముగా ధనము నార్జించుట, ఆర్జించిన దానిని పెంచుట, పెంచిన దానిని రక్షించుట, రక్షించిన దానిని సత్పాత్రమునకు దానమొనరించుట- అను నాల్గు విధములగు రాచ నడవడిని తప్పక యుండగా, కోరిన కోరికలను భూమి ఇచ్చునేని అది యేమి వింత? దివి స్వయితము నీ యిష్టార్థముల నిచ్చుచున్నది. ఇది ఎంతయో వింత.

ఆశాస్య మన్య త్పునరుక్తభూతం
శ్రేయాంసి సర్వా ణ్యధిజగ్ముష స్తే,
పుత్రం లభ స్వాత్మగుణానురూపం
భవంత మీడ్యం భవతః పితేవ. 34

అ. సర్వాణి = సమస్తమైన, శ్రేయాంసి = శుభములను, అధిజగ్ముషః = పొందినటువంటి, తే = నీకు, అన్యత్ = మరియొక, ఆశాస్యం= ఆశీస్సు, పునరుక్తభూతం = పునరుక్తతుల్యము, ఈడ్యం = స్తుతింపదగిన, భవంతం = నిన్ను, భవతః పితేవ = నీ యొక్క తండ్రివలె, ఆత్మగుణానురూపం = నీయొక్క గుణములకు యోగ్యుడైన, పుత్రం = పుత్రుని, లభస్వ = పొందుము.

తా. సమస్త సన్మంగళములను నీవు కలిగియున్నావు. వానినే కలిగియుండునట్లాశీర్వదించుట పునరుక్తియగును. గుణవంతుడవగు నిన్ను నీ తండ్రి కలిగియున్నట్లు-నీవు గుణములచే నీతో తుల్యుడగు పుత్రుని బడయుదువు గాక-అనునదియే తగిన యాశీస్సు.

ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిష మగ్రజన్మా
రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురోః సకాశమ్,
రాజాపి లేభే సుత మాశు తస్మా
దాలోక మర్కాదివ జీవలోకః. 35

అ. అగ్రజన్మా = బ్రాహ్మణుడగు కౌత్సుడు, ఇత్థం = ఈ ప్రకారముగ, రాజ్ఞే = రాజుకొఱకు, ఆశిషం = ఆశీస్సును, ప్రయుజ్య = ఇచ్చి, గురోః = గురువుయొక్క, సకాశం = సమీపమును గూర్చి, ప్రతీయాయ = వెళ్ళెను, రాజాపి = రాజును, జీవలోకః = ప్రాణిసముదాయము, అర్కాత్ = సూర్యునివలన, ఆలోకమివ = వెలుగునువలె, తస్మాత్ = ఆ కౌత్సుని ఆశీర్వచనమువలన, ఆశు = తొందరగా, సుతం = కుమారుని, లేభే = పొందెను.

తా. ఈ ప్రకారముగా నా బ్రాహ్మణు డాశీర్వదించి గురువు కడ కేగెను. మహారాజును, సూర్యునివలన ప్రాణికోటి వెలుతురును బొందినట్లు మున్యాశీః ప్రభావమున, శీఘ్రముగా పుత్రునిం బడసెను.

బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్,
అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
త మాత్మజన్మాన మజం చకార. 36

అ. తస్య = ఆ రఘుమహారాజుయొక్క, దేవీ = పట్టమహిషి, బ్రాహ్మే ముహూర్తే = బ్రహ్మ దేవతగాగల ముహూర్తము నందు, కుమారకల్పం = కుమారస్వామితో సమానుడైన, కుమారం = పుత్రుని, సుషువే కిల = కనెను గదా, అతః = ఈ బ్రాహ్మముహూర్తమునం దుత్పన్నుడగుటవలన, పితా = తండ్రి (రఘువు), బ్రహ్మణః ఏవనామ్నా =

బ్రహ్మయొక్క పేరుతోనే, తం ఆత్మజన్మానం = ఆ కుమారుని, అజం = అజుడను పేరుగలవానినిగా, చకార = చేసెను.

తా. రఘుమహారాజు యొక్క పట్టపుదేవి బ్రాహ్మముహూర్తము నందు కుమారస్వామితో తుల్యుడగు కుమారుని గనెను. కాబట్టి బ్రాహ్మ ముహూర్తమున పుట్టుటచే తండ్రి బ్రహ్మపర్యాయమైన అజ శబ్దమును కుమారునకు పేరుగా నుంచెను.

రూపం త దోజస్వి తదేవ వీర్యం
తదేవ నైసర్గిక మున్నతత్వమ్,
న కారణా త్స్వా ద్బిభిదే కుమారః
ప్రవర్తితో దీవ ప్రదీపాత్. 37

అ. ఓజస్వి = తేజశ్శాలి యైన, రూపం = శరీరము, తదేవ = తండ్రికి సంబంధించినదియే. వీర్యం = శౌర్యము. తదేవ = తండ్రికి సంబంధించినదియే, నైసర్గికం, = స్వాభావికమైన, ఉన్నతత్వం = ఔన్నత్యము (పొడవు), తదేవ = తండ్రికి సంబంధించినదియే. కుమారః = బాలకుడు, ప్రదీపాదివ = పెద్ద దీపము నుండి, ప్రవర్తితః = ఉత్పాదితమైన దీపః ఇవ = దీపమువలె, స్వాత్ = స్వకీయమైన, కారణాత్ = జనకుని నుండి, న బిభిదే = భేదమును పొందలేదు.

తా. ఆ కుమారుడు తేజోవంతమగు రూపము నందును, శౌర్యము నందును, స్వతస్సిద్ధమగు నౌన్నత్యమునందును, దీపము నుండి ప్రవర్తింప జేయబడిన దీపమువలె తండ్రి కంటె భిన్నుడు కాక తండ్రిని పోలియుండెను.

ఉపాత్తవిద్యం విధివ ద్గురుభ్య
స్తం యౌవనోద్భేదవిశేషకాన్తమ్,

శ్రీః సాభిలాషాపి గురోరనుజ్ఞాం
ధీరేవ కన్యా పితు రాచకాంక్ష. 38

అ. గురుభ్యః = గురువులవలన, విధివత్ = శాస్త్రోక్త ప్రకారముగ, ఉపాత్తవిద్యం = పొందబడిన విద్యలు గలవాడును, యౌవనోద్భేద విశేష కాన్తం–యౌవనోద్భేద = తారుణ్యావిర్భావముచే, విశేష = అతిశయముగ, కాన్తం = సుందరమైనవాడగు, తం = ఆ అజుని గూర్చి, శ్రీః = లక్ష్మి, సాభిలాషా అపి = కోరిక కలదైనను, ధీరా = స్థిరోన్నతచిత్తయగు, కన్యా = కుమార్తె, పితురివ = తండ్రియొక్కవలె, గురోః = గురువుయొక్క, అనుజ్ఞాం = అనుమతిని, ఆచకాంక్ష = కోరెను.

తా. గురువులవలన, శాస్త్రోక్త ప్రకారముగ, సకలవిద్యలను నేర్చి, యౌవనోదయముతో మనోహరుడయిన, ఆ కుమారుని కోరినదయ్యును రాజ్యలక్ష్మి, అతనిం గవయుటకు స్థిరోన్నతచిత్తయైన కన్య వివాహార్థము తండ్రియొక్క అనుమతిని ఎదురుచూచునట్లుగ రఘుమహారాజుయొక్క అనుజ్ఞకు ఎదురుచూచుచుండెను.

అథేశ్వరేణ క్రథకైశికానాం
స్వయంవరార్థం స్వసు రిన్దుమత్యాః,
ఆప్తః కుమారానయనోత్సుకేన
భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః. 39

అ. అథ = తరువాత, స్వసుః = చెల్లెలగు, ఇన్దుమత్యాః = ఇందుమతి యొక్క, స్వయంవరార్థం = స్వయంవరముకొఱకు, కుమార నయనోత్సుకేన–కుమార = అజుని, ఆనయన = తీసికొని వచ్చుటయందు, ఉత్సుకేన = వేడుక కల, క్రథకైశికానాం = విదర్భదేశమునకు, ఈశ్వరేణ = స్వామియగు, భోజేన = భోజునిచేత, ఆప్తః = హితుడైన, దూతః =

సందేశహరుడు, రఘవే = రఘుమహారాజు కొఱకు, విసృష్టః = పంప బడెను.

తా. విదర్భాధిపతియగు భోజమహారాజు తన చెల్లెలగు ఇందుమతి యొక్క స్వయంవరమునకు, అజుని రప్పింపగోరి రఘుమహారాజు కడ కాప్తుడగు దూతను పంపెను.

తం శ్లాఘ్యసంబంధ మసౌ విచిన్త్య
దారక్రియాయోగ్యదశం చ పుత్రమ్,
ప్రస్థాపయామాస ససైన్య మేన
మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్. 40

అ అసౌ = ఈ రఘుమహారాజు, తం = భోజరాజును, శ్లాఘ్య సంబంధం = కొనియాడదగిన సంబంధము గలవానినిగా, విచిన్త్య = ఆలోచించి, పుత్రం = కుమారుని, దారక్రియాయోగ్యదశం చ = వివాహ మునకు యోగ్యమైన వయస్సు కలవానినిగా, విచింత్య = ఊహించి, ససైన్యం = సైన్యముతో కూడియున్న, ఏనం = ఈ కుమారుని, ఋద్ధాం = సిరిసంపదలతో తులతూగుచున్న, విదర్భాధిపరాజధానీం = భోజరాజుగారి రాజధానిని గూర్చి, ప్రస్థాపయామాస = బయలుదేర దీసెను.

తా భోజరాజుతో సంబంధము శ్లాఘ్యమనియు, కుమారునకు పెండ్లి ఈడు వచ్చినదనియు, గ్రహించిన రఘుమహారాజు - సైన్యములతో కూడ, కుమారుని సకల సంపత్సమృద్ధమగు విదర్భదేశపు రాజధానికి పంపెను.

తస్యోపకార్యారచితోపచారా
వన్యేతరా జానపదోపదాభిః,
మార్గేనివాసా మనుజేన్ద్రసూనో
ర్బభూవు రుద్యానవిహారకల్పాః. 41

అ. ఉపకార్యారచితోపచారాః – ఉపకార్యా = పటమంటపముల యందు, రచిత = చేయబడిన, ఉపచారాః=శయనాదిగౌరవములుగల, జానపదోపదాభిః– జానపద = పల్లెలనుండి వచ్చినవారియొక్క, ఉపదాభిః = కానుకలచే, వన్యేతరాః = వన్యభిన్నములై, తస్య మనుజేంద్రసూనోః = ఆ రాజకుమారునియొక్క, మార్గే నివాసాః = త్రోవలోని మజిలీలు, ఉద్యాన విహార కల్పాః = పూలతోటలను విహారస్థానములతో సమానమైనవిగా, బభూవుః = ఆయెను.

తా. ఆ అజమహారాజునకు దారిలో రాజార్హములైన డేరాలు మున్నగువానియందు, ఏర్పాటుచేయబడిన - శయనాద్యుపచారములు గల అడవిలోని నివాసములు - వన్యములైనను - జానపదుల కానుకలతో అవన్యములై, పూదోటలలోని నివాసముల వలె నుండెను.

స నర్మదారోధసి శీకరార్ద్రై
ర్మరుద్భి రావర్తితనక్తమాలే,
నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా
క్లాన్తం రజోధూసరకేతు సైన్యమ్. 42

అ. విలంఘితాధ్వా = అతిక్రమింపబడిన మార్గము గల, సః = ఆ అజుడు, శీకరార్ద్రైః = నీటితుంపురులతో తడిసిన, మరుద్భిః = గాలులచేత, ఆవర్తితనక్తమాలే = కొంచెము కదల్పబడిన చిరబిల్వ వృక్షములు గల, నర్మదారోధసి = రేవానతీదీరమునందు; క్లాన్తం = దస్సినట్టియు, రజోధూసరకేతు = ధూళిధూసరములైన జండాలుగల, సైన్యం = సైన్యమును, నివేశయామాస = ఉంచెను.

తా. అజు డట్లు కొంతమార్గము ప్రయాణముచేసి నీటితుంపురులతో తడిసిన గాలులతో కంపింపజేయబడిన తమాల వృక్షములుగల నర్మదా

నదీ తీరమున బూడిదవన్నెగల జండాలతోకూడిన సైన్యమును విడియ జేసెను.

అథోపరిష్టా ద్భ్రమరై ర్భ్రమద్భిః
ప్రాక్సూచితాంతఃసలిలప్రవేశః,
నిర్ధౌతదానామలగణ్డభిత్తి
ర్వన్యః సరిత్తో గజ ఉన్మమజ్జ. 43

అ. అథ = పిమ్మట, ఉపరిష్టాత్ = పైభాగమునందు, భ్రమద్భిః = తిరుగుచున్న, భ్రమరైః = తుమ్మెదలచేత, ప్రాక్సూచితాంతఃసలిలప్రవేశః; ప్రాక్ = ముందుగా, సూచిత = సూచింపబడిన, అంతస్సలిల = నీటిలోపల, ప్రవేశః = ప్రవేశముగలదియు, నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిః- నిర్ధౌత = కడుగబడిన, దాన = మదముకలది అగుటచే, అమల = స్వచ్ఛమైన, గండభిత్తిః = ప్రశస్తమైన చెక్కిళ్ళుగలదియు, వన్యో గజః = అడవి ఏనుగు, సరిత్తః = నర్మదా నదినుండి, ఉన్మమజ్జ = లేచెను.

తా. అంతట నర్మదానదిలో, ఒకచోట తుమ్మెదలు పై భాగమున తిరుగుచుండుటచే జలము లోపల మదపుటేనుగు మునిగియున్నదని తెలిసెను. నీటితో కడిగివేయబడిన గండస్థలములు గల అట్టి అడవి యేనుగు నది నుండి బయటకు వచ్చెను.

నిశ్శేష విక్షాళిత ధాతునాఽపి
వప్రక్రియా మృక్షవత స్తటేషు,
నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్
ద న్తద్వయేనాశ్మవికుణ్ఠితేన. 44

అ. నిశ్శేషవిక్షాళిత ధాతునాపి = పూర్తిగా కడిగివేయబడిన గైరికాది ధాతువులు కలదయైనను, నీలోర్ధ్వ రేఖాశబలేన; నీల = నల్లనైన, ఊర్ధ్వ

రేఖా = పై గీతలచే, శబలేన = చిత్రవర్ణముగలదియు, ఆత్మవికుంఠితేన = మొక్కపోగొట్టబడిన, దంతద్వయేన=రెండు దంతములతో, ఋక్షవతః= ఋక్షవత్పర్వతముయొక్క, తటేషు = సానువులయందలి, వప్రక్రియాం = ఉత్పాతకేళిని, శంసన్=చెప్పుచు, వన్యః గజః = అడవి ఏనుగు, సరిత్తః= నదినుండి, ఉన్మమజ్జ = పైకి లేచెను.

తా. ఆ ఋక్షవత్పర్వతమునందా యేనుగు క్రీడార్థము తటకమునకు గోరాడెను. దాని దంతములు ధూళితో నిండి గీరలు పడెను. నీటిచే ధూళి కరిగిపోగా నల్లని గీరలచేత మొక్కవోయిన దంతములచేత ఆ కోరాడిన విధము తెలియుచుండెను.

సంహార విక్షేప లఘుక్రియేణ
హస్తేన తీరాభిముఖః సశబ్దమ్,
బభౌ స భిన్దన్ బృహత స్తరంగాన్
వార్యర్గళాభంగ ఇవ ప్రవృత్తః 45

అ సంహార విక్షేపలఘుక్రియేణ; సంహార = సంకోచమునందు, విక్షేప = ప్రసరణమునందు. లఘుక్రియేణ = శీఘ్రవ్యాపారముగల, హస్తేన = తొండముతో, సశబ్దం = ధ్వనికలుగునట్లుగా, బృహతః తరఙ్గాన్ = మిక్కిలి పెద్దవైన అలలను, భిన్దన్ = బ్రద్దలుగొట్టుచు, తీరాభిముఖః = ఒడ్డునకు వచ్చుచున్న, సః గజః = ఆ ఏనుగు, వార్యర్గళాభఙ్గే- వారి = ఏనుగును కట్టుచోటనున్న, అర్గళా = కట్టుకట్టను, భఙ్గే = విరుగగొట్టుటయందు, ప్రవృత్త ఇవ = ప్రవర్తించినదివలె, బభౌ = ప్రకాశించెను.

తా ఆ ఏనుగు తొండమును ముడుచుచు, చాచుచు, తొండముతో అలలను బ్రద్దలుగొట్టుచు, కట్టుకట్టను నిట్లే విఱచెదనని చెప్పుచున్నదో అన్నట్లు - గట్టువైపుకు వచ్చుచుండెను.

శైలోపమః శ్శైవలమఞ్జరీణాం
జాలాని కర్ష న్నురసా స పశ్చాత్,
పూర్వం తదుత్పీడితవారిరాశిః
సరిత్ప్రవాహ స్తట ముత్ససర్ప. 46

అ. శైలోపమః = పర్వతముతో సాదృశ్యముగల, సః = ఆఏనుగు, శైవలమఞ్జరీణాం జాలాని = నాచుకుప్పలను, ఉరసా = రొమ్ముతో, కర్షన్ = లాగుచు, పశ్చాత్ = తరువాత, తటం = ఒడ్డును గూర్చి, ఉత్ససర్ప = చేరెను, పూర్వం = మొదటగా, తదుత్పీడితతోయరాశిః - తత్ = ఆ ఏనుగుచేత, ఉత్పీడిత = త్రోయబడిన, వారిరాశిః = నీటి పొంగుగల, సరిత్ప్రవాహః = నదీప్రవాహము, తటం ఉత్ససర్ప = ఒడ్డుకు చేరెను.

తా. కొండవలెనున్న ఆ ఏనుగు తాకిడికి - నీరు మొదట ఒడ్డున కెక్కెను. నాచుతీగచుట్టలను, కాళ్ళతో ఈడ్చుకొని, ఆ యేనుగు తరువాత ఒడ్డు చేరెను.

తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్త్యో
ర్జలావగాహ క్షణమాత్రశాన్తా,
వన్యేతరానేకపదర్శనేన
పున ర్దిదీపే మదదుర్దినశ్రీః. 47

అ. తస్య, ఏకనాగస్య = ఆ ఒంటరి ఏనుగుయొక్క, కపోలభిత్త్యోః = గండస్థలములయందు, జలావగాహక్షణమాత్రశాన్తా - జలావగాహ = నీటిలో మునుగుటచే, క్షణమాత్ర = ముహూర్తమాత్రము, శాన్తా = శమించిన, మదదుర్దినశ్రీః = మదవర్షలక్ష్మి, వన్యేతరానేకపదర్శనేన =

వన్యేతర = గ్రామ్యములైన, అనేకప = ఏనుగులను, దర్శనేన = చూచ
చేత, పునర్దిదీపే = తిరిగి ప్రకాశించెను.

తా. నీటిలో మునిగియున్నందున, ఏనుగునకు కొద్దిసేపు మదధా
శాంతించెను రాజుగారి గ్రామ్యగజములను చూచుటచే మరల మదధా
కురియసాగెను.

సప్తచ్ఛద క్షీర కటుప్రవాహ
మసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయమ్,
విలంఘితాధోరణ తీవ్రయత్నాః
సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః. 4

అ. సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహం - సప్తచ్ఛద = ఏడాకుల అర
చెట్టుయొక్క, క్షీర = పాలవలె; కటుప్రవాహం = పరిమళించు ప్రవాహవ
గలదియు, అసహ్యం = సహింపశక్యముగాని, తదీయం = ఆ ఏనుగునక
సంబంధించిన, మదం = మదమును, ఆఘ్రాయ = ఆఘ్రాణించి, సేన
గజేంద్రాః = సేనలోని ఏనుగులు, విలంఘితాధోరణ తీవ్రయత్నాః =
విలంఘిత = అతిక్రమింపబడిన, ఆధోరణ = మావటివానియొక్క, తీవ
యత్నాః = గొప్ప ప్రయత్నములు గలవై, విముఖాః = పరాఙ్ముఖను
లైనవి, బభూవుః = ఆయెను.

తా. ఏడాకుల అరటుల పాలవలె పరిమళించుచు స్రవించుచున్న
ఆ మదము నాఘ్రాణించిన - సేనా గజేంద్రములు మావటీంద్ర యత్న
ములకు లొంగక పెడమొగములు పెట్టినవి.

స ఛిన్నబన్ధ ద్రుతయుగ్యశూన్యం
భగ్నాక్షపర్యస్తరథం క్షణేన,

రామాపరిత్రాణ విహస్తయోధం
సేనానివేశం తుములం చకార. 49

అ. సః = ఆ ఏనుగు, ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం — ఛిన్న బంధ = త్రెంపివేయబడిన కట్టుత్రాళ్ళు కలిగినవియు, ద్రుత = పరుగెత్తినట్టివియుఅగు, యుగ్య = గుఱ్ఱములతో, శూన్యం = శూన్యమైనట్టిదియు, భగ్నాక్ష పర్యస్తరథం = తలక్రిందులైన రథములు కలదియు, రామా పరిత్రాణ విహస్త యోధం—రామా=అంతఃపుర స్త్రీలను, పరిత్రాణ = రక్షించుటయందు, విహస్త = కలత చెందిన, యోధం = యోధులు గలదియు అగు, సేనానివేశం = శిబిరమును, క్షణేన = ఒక్క క్షణములో, తుములం = వ్యాకులమైనదానినిగా, చకార = చేసెను.

తా॥ ఆ ఏనుగు కొద్దిసేపటిలో సేనానివేశదేశమును అల్లకల్లోలము చేసెను. త్రాళ్ళు త్రెంచుకొని గుఱ్ఱములు పారిపోయినవి. ఇరుసులు విరుగుటవలన రథములు నేల కూలినవి. సైనికులు శుద్ధాంతకాంతలను కాపాడుటకు కలవరపడుచుండిరి.

తమాపతన్తం నృపతే రవధ్యో
వన్యః కరీతి శ్రుతవాన్ కుమారః,
నివర్తయిష్య న్విశిఖేన కుమ్భే
జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః. 50

అ. నృపతేః = రాజునకు, వన్యః కరీ = అడవి ఏనుగు, అవధ్యః = చంపదగినదికాదు, ఇతి శ్రుతవాన్ కుమారః = అని వినినవాడైన రాజ కుమారుడు, ఆపతన్తం = వచ్చిపడుచున్న, తం = ఆ ఏనుగును, నివర్తయిష్యన్ = మరలింపబోయినవాడై, నాత్యాయత, కృష్ట శార్ఙ్గః = కొద్దిగా లాగబడిన ధనుస్సు గలవాడై, విశిఖేన = బాణముతో, కుంభే = కుంభస్థలమునందు, జఘాన = కొట్టెను.

తా॥ యుద్ధమున దప్ప ఏనుగును చంపగూడ దనునది శాస్త్ర వచనము. దానిని వినియున్న అజుడు, మీద పడుచున్న యా ఏనుగును మరల్చ దలచెను వెంటనే వింటి త్రాటిని కొద్దిగ లాగి బాణముతో దాని కుంభస్థలమున నెమ్మదిగా కొట్టెను.

స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూప
ముత్సృజ్య తద్విస్మిత సైన్యదృష్టః,
స్ఫురత్ప్రభామండల మధ్యవర్తి
కాన్తం వపు ర్వ్యోమచరం ప్రపేదే. 51

అ. సః = ఆ ఏనుగు, విద్ధమాత్రః కిల = నెమ్మదిగా కొట్టబడినంత మాత్రముననే, నాగరూపం = ఏనుగుయొక్క దేహమును, ఉత్సృజ్య = విడచిపెట్టి, తద్విస్మిత సైన్య దృష్టః–తత్ = ఆ వృత్తాంతముచేత, విస్మిత = ఆశ్చర్యపడిన, సైన్య = సైన్యముచేత, దృష్టః = చూడబడినదై, స్ఫురత్ప్రభామండల మధ్యవర్తి = స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రభా మండల = కాంతిపుంజముయొక్క, మధ్యవర్తి = నడుమనున్న, కాంతం = మనోహరమైన, వ్యోమచరం = ఆకాశమునందు తిరుగునట్టి, వపుః = శరీరమును, ప్రపేదే = పొందెను.

తా॥ బాణముచే కొట్టబడిన ఆ ఏనుగు నిజరూపమును విడచెను. సైనికులు ఆశ్చర్యపడి చూచుచుండగనే అది కాంతిపుంజమునకు నడుమనున్న వ్యోమచరమగు, సుందరరూపమును పొందెను.

అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం
కల్పద్రుమోత్థై రవకీర్య పుష్పైః,
ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభిః
సంవర్ధితోరఃస్థలతారహారః. 52

అ. అథ = తరువాత, ప్రభావోపనతైః = నిజమహిమచే తీసుకొని రాబడినవియు, కల్పద్రుమోత్థైః = కల్పవృక్షమునుండి పుట్టినవియు అగు, పుష్పైః = పువ్వులతో, కుమారం = అజుని, అవకీర్య = అలంకరించి, దశన ప్రభాభిః = దంతకాంతులతో, సంవర్ధిత = వృద్ధిపొందింపబడిన, ఉరఃస్థల = వక్షఃస్థలమునందలి, తారహారః = స్థూలముక్తాహారములు కలవాడై, వాగ్మీ సః = వక్తయగు నా పురుషుడు, ఉవాచ = పలికెను.

తా. అంతట మాట నేర్పరి అయిన ఆ దివ్యపురుషుడు, నిజమహిమచే కొనిరాబడిన కల్పతరుసుమములను అతనిపై చల్లి దంతకాంతులతో హారకాంతులను పెంపొందించి ఇట్లు పలికెను.

మతంగశాపా దవలేపమూలా
దవాప్తవా నస్మి మతంగజత్వమ్.
అవేహి గన్ధర్వపతే స్తనూజం
ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య. 53

అ. అవలేపమూలాత్ = గర్వము కారణముగాగల, మతఙ్గశాపాత్= మతఙ్గమహర్షి శాపమువలన. మతఙ్గజత్వం = ఏనుగుగా మారుటను, అవాప్తవానస్మి = పొందినవాడనైతిని, మాం = నన్ను, ప్రియదర్శనస్య = ప్రియదర్శనుడను, గంధర్వపతిం = గంధర్వరాజుయొక్క, తనూజం=కుమారుడైన, ప్రియంవదం = ప్రియంవదు డనువానినిగా, అవేహి=తెలిసికొనుము.

తా. నా గర్వమునకు కినిసి మతంగముని పెట్టిన శాపముచే నే నేనుగ నైతిని. నేను ప్రియదర్శనుడను గంధర్వుని కుమారుడను. నాపేరు ప్రియంవదుడు.

స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చా
న్మయా మహర్షి ర్మృదుతా మగచ్ఛత్,
ఉష్ణత్వ మగ్న్యాతప సంప్రయోగా
చ్ఛైత్యం హి యత్సా ప్రకృతి ర్జలస్య. 5

అ. స చ = ఆ మహర్షియును, ప్రణతేన = వినమ్రుడనైన, మయ
= నాచేత, అనునీతః = బ్రతిమాలబడినవాడై, పశ్చాత్ = తరువా
మృదుతాం = మార్దవమును (శాంతిని) అగచ్ఛత్ = పొందెను, తథాహి =
అది యుక్తమేగదా!. జలస్య = నీటికి. ఉష్ణత్వం = వెచ్చదనము, అగ్నే
= నిప్పుయొక్కగాని, ఆతపస్య వా = ఎండయొక్కగాని, సంప్రయోగా
= సంబంధమువలన, భవతి = కలుగుచున్నది. శైత్యమితి యత్ =
చల్లదనమనునది యేది కలదో, తత్ = అది, జలస్య = నీటియొక్క
ప్రకృతిః = స్వభావము.

తా. వినమ్రుడనై నేను బ్రతిమాలుకొనగా, ఆ మహర్షి నను
కనికరించెను. నీటికి చల్లదనమే స్వభావము. వెచ్చదనము అగ
సంబంధమువలనగాని ఆతపసంబంధమువలనగాని కలుగుచుండును.

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యదా తే
భేత్స్య త్యజః కుమ్భ మయోముఖేన,
సంవీక్ష్యసే స్వేన పున ర్మహిమ్నా
తదే త్యవోచ త్స తపోనిధి ర్మామ్. 5

అ. ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః = ఇక్ష్వాకువంశము జన్మకారణ
గాగల అజుడు, యదా = ఎప్పుడు, తే = నీయొక్క, కుమ్భం = కుం
స్థలమును, అయోముఖేన = ఇనుపబాణముతో, భేత్స్యతి = బ్రద్ద
కొట్టగలడో, తదా = అప్పుడు, స్వేన మహిమ్నా = నీ నిజ ప్రభావముత

పున స్సంయోక్ష్యసే = తిరిగి కూడినవాడ వగుదువు. ఇతి = అని, సః తపోనిధిః = ఆ మహర్షి. మాం = నన్ను గూర్చి, అవోచత్ = పలికెను.

తా. ఇక్ష్వాకు వంశజుడగు ఆజుడు బాణముతో నీ కుంభస్థలము నెప్పుడు చీల్చునో, అప్పుడు తిరిగి నీ దేహము నిజమహిమతో కూడినది కాగలదు" అని తపోనిధి నాతో పలికెను.

సమ్మోచితః సత్త్వవతా త్వయాహం
శాపా చ్చిర ప్రార్థిత దర్శనేన,
ప్రతిప్రియం చే ద్భవతో న కుర్యాం
వృథా హి మే స్యా త్స్వపదోపలబ్ధిః. 56

అ చిరప్రార్థితదర్శనేన = చిర, చాలకాలమునుండి, ప్రార్థిత = కోరబడిన, దర్శనేన = దర్శనము కలవాడవును, సత్త్వవతా = బలవంతుడవును అగు, త్వయా = నీచేత, అహం = నేను, శాపాత్ = శాపమునుండి, సమ్మోచితః = విడిపింపబడినవాడనై, ప్రతిప్రియం = ప్రత్యుపకారమును, న కుర్యాం చేత్ = చేయనిచో, మే = నాయొక్క, స్వపదోపలబ్ధిః = నిజరూపమును పొందుట, వృథా స్యాద్ధి = వ్యర్థమగునుగదా!

తా. చాలాకాలమునుండి నీ దర్శనమునకై నిరీక్షించుచుంటిని. సత్త్వవంతుడవగు నీవలన శాపవిముక్తిని పొందితిని. నీకు ప్రత్యుపకారము చేయనిచో, నా స్థానమును పొందుట వ్యర్థమగును.

సంమోహనం నామ సఖే మమాస్త్రం
ప్రయోగ సంహార విభక్త మస్త్రిమ్,
గాంధర్వ మాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తు
ర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే. 57

అ. హే సఖే = ఓ స్నేహితుడా! ప్రయోగసంహార విభక్తమంత్రం ప్రయోగ = ప్రయోగించునప్పుడు, సంహార = ఉపసంహార కాలమునందు, విభక్త = విభజింపబడిన, మంత్రం=మంత్రములుగలదియు, గాంధర్వం= గంధర్వుడు దేవతగా గలదియు, సమ్మోహనం నామ = సమ్మోహనమను, మమ = నాయొక్క, అస్త్రం = అస్త్రమును, అదత్స్వ = స్వీకరింపుము, యతః = ఏ అస్త్రమువల్లనైతే, ప్రయోక్తుః = అస్త్రమును ఉపయోగించు వానికి, అరిహింసా = =శత్రువులయొక్క హింసయు, న భవతి = కలుగదు, విజయశ్చ = విజయమును, హస్తే భవిష్యతి = హస్తగతము కాగలదు.

తా. ఓ స్నేహితుడా! నావద్ద సంమోహన మను గంధర్వ దేవతాకమగు నస్త్ర మొండు కలదు. దానికి ప్రయోగోపసంహార మంత్రములు కలవు. దానిని ప్రయోగించినచో, శత్రువుల వలన బాధ కలుగదు. విజయము హస్తగతము కాగలదు.

అలం హ్రియా మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం
దయాపరోఽభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్,
తస్మా దుపచ్ఛన్దయతి ప్రయోజ్యం
మయి త్వయా న ప్రతిషేధరౌక్ష్యమ్. 58

అ. మాం ప్రతి = నన్ను గూర్చి, హ్రియాం అలం = (కొట్టినందుకు) సిగ్గుపడవలదు, యత్ = ఎందువల్లనైతే, మాం ప్రహర న్నపి= నన్ను కొట్టిన వాడవైనను, ముహూర్తం = క్షణకాలము, దయాపరః = జాలిగలవాడవు, అభూః = అయితివో, తత్ = ఆ కారణమువలన, ఉపచ్ఛందయతి మయి=ప్రార్థించుచున్న నాయందు, త్వయా = నీచేత, ప్రతిషేధరౌక్ష్యం = నిషేధమను పారుష్యము, న ప్రయోజ్యం = చూపదగదు.

తా. నన్ను కొట్టినందుకు నీవు సిగ్గుపడవలదు. కొట్టినను నీవు నాయందు దయజూపితివి. అస్త్రమును గైకొనుమని ప్రార్థించుచున్న నా విషయములో ప్రతిషేధ తీవ్రతను ప్రకటింపవలదు.

తథే త్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం
సోమోద్భవాయాః సరితో నృసోమః,
ఉదఙ్ముఖః సోఽస్త్రవి దస్త్రమన్త్రం
జగ్రాహ తస్మా న్నిగృహీతశాపాత్. 59

అ. నృసోమః = పురుషశ్రేష్ఠుడును, అస్త్రవిత్ = అస్త్రజ్ఞుడునగు సః = ఆ అజుడు, తథేతి = అట్లే యని, సోమోద్భావాయాః = రేవానది యొక్క, పవిత్రం పయః = పవిత్రజలమును, ఉపస్పృశ్య = ఆచమించి, ఉదఙ్ముఖస్సన్ = ఉత్తరాభిముఖుడై, నిగృహీతశాపాత్ – నిగృహీత = నివారింపబడిన, శాపాత్ = శాపముగల, తస్మాత్ = ఆ ప్రియంవదునివలన, అస్త్రమంత్రం– అస్త్ర = సమ్మోహనాస్త్రము యొక్క, మంత్రం = మంత్రమును, జగ్రాహ = గ్రహించెను.

తా. పురుష శ్రేష్ఠుడును, అస్త్రజ్ఞుడునగు నా యజుడు రేవానదీ పవిత్ర జలములతో ఆచమనముచేసి, ఉత్తరాభిముఖుడై, కృతోపకారుడైన ప్రియంవదుని వలన అస్త్రమంత్రమును స్వీకరించెను.

ఏవం తయో రధ్వని దైవయోగా
దాసేదుషోః సఖ్య మచిన్త్యహేతు,
ఏకో యయౌ చైత్రరథప్రదేశాన్
సౌరాజ్యరమ్యా నపరో విదర్భాన్. 60

అ. ఏవం = ఇట్లు, అధ్వని = మార్గమునందు, దైవయోగాత్ = దైవవశమువలన, అచింత్యహేతు = ఊహించుటకు శక్యముగాని కారణము

గల, సఖ్యం = స్నేహమును, ఆసేదుషోః = పొందుచున్న, తయోర్మధ్యే= వారిద్దరిలో, ఏకః = ఒకడు (గంధర్వుడు), చైత్రరథ ప్రదేశాన్ = కుబేరోద్యానమును గూర్చి, యయౌ = వెళ్ళెను, అపరః = రెండవవాడు (అజుడు), సౌరాజ్యరమ్యాన్ = మంచిరాజు కలిగినవగుటచే రమణీయములగు, విదర్భాన్ = విదర్భదేశమును గూర్చియు, యయౌ = వెళ్ళెను.

తా॥ దైవవశముచే, త్రోవలో అకారణస్నేహమును సంపాదించుకొనిన వారిద్దరిలో ఒకరు చైత్రరథ ప్రదేశములకును, మఱియొకరు సౌరాజ్యరమ్యమగు విదర్భదేశమునకు వెడలిరి.

తం తస్థివాంసం నగరోపకంఠే
తదాగమారూఢ గురుప్రహర్షః,
ప్రత్యుజ్జగామ క్రథకైశికేన్ద్రః
శ్చంద్రం ప్రవృద్ధోర్మి రివోర్మిమాలీ. 61

అ. నగరోపకంఠే - నగరసమీపమునందు, తస్థివాంసం-ఉన్నటువంటి, తం = ఆ అజుని, తదాగమారూఢ గురుప్రహర్షః–తదాగమ = అజుని రాకవలన, అరూఢ = కలిగిన, గురుప్రహర్షః = గొప్ప సంతోషము గల, క్రథకైశికేన్ద్రః = విదర్భరాజు, ప్రవృద్ధోర్మిః = వృద్ధిని పొందుచున్న తరంగములుగల, ఊర్మిమాలీ = సముద్రుడు, చంద్రమివ = చంద్రుని గూర్చివలె, ప్రత్యుజ్జగామ = ఎదురేగెను.

తా॥ ఆ అజమహారాజు పట్టణము చెంతకు రాగానే, ఆనందతుందిలుడైన విదర్భరాజు తరంగములతో కూడిన సముద్రుడు చంద్రునివలె వానిని ఎదుర్కొనెను.

ప్రవేశ్య చైనం పుర మగ్రయాయీ
నీచై స్తథోపాచర దర్పితశ్రీః,

మేనే యథా తత్ర జనః సమేతో
వైదర్భ మాగన్తు మజం గృహేశమ్. 62

అ. సః = ఆ భోజుడు, ఏవం = ఈ అజుని, అగ్రయాయీ = ముందు నడచుచున్నవాడై, నీచైః = నమ్రుడై, పురం = పట్టణమును, ప్రవేశ్య = ప్రవేశపెట్టి, అర్పితశ్రీః = ఒసగబడిన సిరిగలవాడై, తథా = ఆ ప్రకారముగ, ఉపాచరత్ = ఉపచారము చేసెను, యథా = ఏప్రకారముగా, తత్ర = ఆపురములో, సమేతః = కూడిన, జనః = జనము, వైదర్భం = విదర్భరాజగు భోజుని, ఆగంతుం = అతిథినిగాను, అజం = అజుని, గృహేశం = గృహపతిని గాను, మేనే = తలంచెనో.

తా. భోజరాజు తాను ముందు పోవుచు, అజమహారాజును పుర ప్రవేశము చేయించెను. వినమ్రుడై అతనికి సిరుల నర్పించి ఘనముగా పూజించెను. ఆ నగరమునగల జనులెల్లరు ఆ పూజలం గాంచి, అజుడే గృహపతి యనియు, భోజుడే యతిథి యనియు తలంచిరి.

తత్ర స్వయంవర సమాహృత రాజలోకం
కన్యాలలామ కమనీయ మజస్య లిప్సోః,
భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ
నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ. 63

అ. తత్ర = ఆ రాజభవనము నందు, స్వయంవర సమాహృత రాజలోకం—స్వయంవర = స్వయంవరమందు, సమాహృత = రప్పింపబడిన, రాజలోకం = రాజసముదాయము కలిగిన, కమనీయం = అభిలషింపదగిన, కన్యాలలామ = కన్యాశ్రేష్ఠమును (రత్నమును), లిప్సోః = పొందగోరిన, అజస్య = అజమహారాజునకు, భావావబోధకలుషా; భావ = (ప్రియుని) అభిప్రాయములను, అవబోధ = తెలిసికొనుటయందు, కలుషా

= అసమర్థురాలైన, దయితేవ = ప్రియురాలివలె, రాత్రౌ = రాత్రియందు, నిద్రా = నిద్ర, చిరేణ = చాలకాలమునకు, నయనాభిముఖీ = కన్నులమీదకు వచ్చినది, బభూవ = ఆయెను.

తా. ఆ రాజభవనమునందు, స్వయంవరనిమిత్తము వచ్చియున్న రాజులు గలది, అభిలషింపదగినది యగు కన్యారత్నమును పొందగోరిన అజునకు అభిప్రాయమును సరిగా తెలిసికొనలేని ప్రియురాలి వలె, నిద్ర ఆ రాత్రి చాలాకాలమునకు కన్నుల మీదకు వచ్చెను.

తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం
ప్రాగ్ద్వార వేది వినివేశిత పూర్ణకుమ్భామ్,
రమ్యాం రఘుప్రతినిధిః స్స నవోపకార్యాం
బాల్యా త్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస. 64

అ. రఘుప్రతినిధిః సః = రఘుమహారాజుతో తుల్యుడైన అజ మహారాజు, ప్రణతైః = నమస్కరించుచున్న, తస్య = ఆ భోజునియొక్క, అధికారపురుషైః = అధికారులచేత, ప్రదిష్టాం = చూపింపబడినదియు, ప్రాగ్ద్వార వేది వినివేశిత పూర్ణకుంభాం; ప్రాగ్ద్వార = తూర్పుద్వారము యొక్క, వేది = అరుగుపైన, వినివేశిత = ఉంచబడిన, పూర్ణకుంభాం = పూర్ణకుంభము కలదియు, రమ్యాం = సుందరమైన, నవోపకార్యాం = నూతన రాజభవనమును, మదనః = మన్మథుడు, బాల్యాత్పరాం దశా మివ = శైశవానంతర దశయగు యౌవనమునువలె, అధ్యువాస = అధిష్ఠించెను.

తా. రఘువుతో తుల్యుడైన ఆ అజుడును నమస్కరించుచున్న భోజుని అధికారపురుషులచే చూపబడినదనియు తూర్పు ద్వారమునం దుంచబడిన పూర్ణకుంభములు కలదియునగు - అందమైన నూతన రాజ

భవనమును మన్మథుడు శైశవానంతరము యౌవనదశను ప్రవేశించి నట్లుగా ప్రవేశించెను.

తం కర్ణభూషణ నిపీడిత పీవరాంసం
శయ్యోత్తరచ్ఛద విమర్ద కృశాంగరాగమ్,
సూతాత్మజాః సవయసః ప్రథిత ప్రబోధం
ప్రాబోధయ న్నుషసి వాగ్భి రుదారవాచః. 65

అ. కర్ణ....అంసం—కర్ణభూషణ = కుండలములచేత, నిపీడిత = ఒరిపిడి పెట్టబడిన, పీవరాంసం = బలిష్ఠమైన భుజ శిరస్సులు గలవాడును, శయ్యోత్తరచ్ఛద=మంచమునకు సంబంధించిన దుప్పటియొక్క, విమర్థ = ఒరిపిడిచేత,కృశాంగరాగం = పోయినపైపూత గలవాడును,ప్రథితప్రబోధం తం = ప్రకృష్ట జ్ఞానము కలవాడగు అజుని, సవయసః=సమాన వయస్కులును, ఉదారవాచః = ప్రగల్భ వాక్కులు గలవారగు, సూతాత్మజాః = వంది పుత్రులు,వాగ్భిః = స్తుతి పాఠములతో,ఉషసి = ప్రాతఃకాలమునందు, ప్రాబోధయన్ = మేల్కొలిపిరి.

తా. ప్రభాత సమయమున, అజునకు, కర్ణకుండలములు భుజములయం దొత్తుకొన్న గుర్తు లేర్పడెను. పానుపుపై వలువ ఒరసికొనుట వలన మైపూత కడు సన్నగిల్లెను. జ్ఞానవంతుడగు నా యజుని సవయస్కులు, వాగ్మలునగు వందిపుత్రులు స్తుతిపాఠములతో మేల్కొలిపిరి.

రాత్రిర్గతా మతిమతాం వర ముఞ్చ శయ్యాం
ధాత్రా ద్విధైవ నను ధూ ర్జగతో విభక్తా,
తా మేకత స్తవ బిభర్తి గురు ర్వినిద్ర
స్తస్యా భవా నపరధుర్యపదావలమ్బీ. 66

అ. మతిమతాంవర = బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుడా! రాత్రిర్గతా = రాత్రి జరిగిపోయినది. శయ్యాం = పక్కను, ముఞ్చ = విడిచి పెట్టుము, ధాత్రా = బ్రహ్మచేతను, జగతః = లోకముయొక్క, ధూః = బరువు, ద్విధైవ = రెండు రకములుగా, విభక్తా నను = విభజింపబడినది గదా! తాం ధురం = ఆ బరువును, ఏకతః = ఒకవైపున, తవ పితా = నీయొక్క తండ్రి, వినిద్రస్సన్ = జాగరూకుడై, బిభర్తి = మోయుచున్నాడు, తస్యాః = ఆ బరువునకు, భవాన్ = నీవు, అపరధుర్యపదావలంబీ = మఱియొక కొమ్మును మోయువాడవు.

తా. బుద్ధిమంతులలో శ్రేష్ఠుడా! తెల్లవారినది. పాన్పునుండి లెమ్ము. బ్రహ్మచే భూభారము రెండుగా విభజింపబడి మీ యిరువురయందే ఉంచబడినది. మీ తండ్రి మేల్కాంచి, తన ప్రక్కనున్న భారమును మోయుచున్నాడు. నీవు మేల్కొని రెండవప్రక్క భారమును మోయవలయునుగదా!

నిద్రావశేన భవతా ప్యనవేక్షమాణా
పర్యుత్సుకత్వ మబలా నిశి ఖండితేవ,
లక్ష్మీ ర్వినోదయతి యేన దిగన్తలమ్బీ
సోఽపి త్వదాననరుచిం విజహాతి చన్ద్రః. 67

అ. నిద్రావశేన = నిద్రకు ఆధీనుడైన, భవతా = నీయందు, పర్యుత్సుకత్వం (గతా) అపి = అనురాగమును పొందియున్నను, నిశి = రాత్రియందు, ఖండితా అబలేవ = ఖండితనాయిక వలెనున్న, లక్ష్మీః = లక్ష్మి, అనవేక్షమాణా = చూడబడనిదై, యేన = ఏ చంద్రునితో, వినోదయతి = కాలయాపనము చేయుచున్నదో, దిగన్తలమ్బీ = దిగంతమున వ్రేలాడుచున్న, సోఽపి చన్ద్రః = చంద్రుడును, త్వదాననరుచిం = నీ ముఖ కాంతిని, విజహాతి = విడచిపెట్టుచున్నాడు.

తా. నీవు రాత్రియందు, ఇతర స్త్రీతో వలె నిద్రతో కూడియుంటి వని తలచి నీతో ఈసు వహించిన ఖండితనాయికవలె, లక్ష్మి నీయం దను రక్తిని విడిచినది. నీ నెమ్మోముతోటి సాదృశ్యముగల చంద్రునితో వినో దించుచున్నది. ఇప్పుడా చంద్రుడును, పడమటి దిక్కు కడపటి భాగమున వ్రేలాడుచున్నవాడై నీ ముఖకాంతిని కోల్పోయియున్నాడు.

తద్వల్గునా యుగప దున్మిషితేన తావత్
సద్యః పరస్పరతులా మధిరోహతాం ద్వే,
ప్రస్పన్దమాన పరుషేతర తార మన్త
శ్చక్షుస్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్. 68

అ. తత్ = ఆ లక్ష్మీ పరిగ్రహమువలన, వల్గునా = సుందరమైన, యుగపదున్మిషితేన = ఒక్కసారిగా వికసించుటచేత, సద్యః = వెంటనే, ద్వే అపి = రెండును కూడా, పరస్పరతులాం = అన్యోన్య సాదృశ్యమును, అధిరోహతాం = పొందుగాక, అంతః ప్రస్పందమానపరుషేతరతారం - అంతః = లోపల, ప్రస్పందమాన = కదలుచున్న, పరుషేతర = మసృణమైన, తారం = కనీనిక గల. చక్షుః = కన్నును, అంతః ప్రచలిత భ్రమరం - అంతః = లోపల, ప్రచలిత = కదలుచున్న, భ్రమరం = తుమ్మెదలుగల, పద్మం చ = పద్మమును.

తా. లోపల చలించుచున్న నల్లగుడ్డు గల నీ కన్ను, లోపల చలించుచున్న తుమ్మెదగల పద్మము, ఒక్కసారి వికసించుటచే పరస్పర సాదృశ్యము పొందుగాక.

వృన్తాచ్ఛ్లథం హరతి పుష్ప మనోకహానాం
సంసృజ్యతే సరసిజై రరుణాంశుభిన్నైః,

స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయుః
సౌరభ్య మీప్సురివ తే ముఖమారుతస్య. 69

అ. విభాతవాయుః = ప్రాతఃకాల వాయువు, స్వాభావికం = సహజమైన, తే = నీ యొక్క, ముఖమారుతస్య = నిట్టూర్పు గాలియొక్క, సౌరభ్యం = పరిమళమును, పరగుణేన = పరపరిమళముచే, ఈప్సు రివ = పొందగోరినదివలె అనోకహానాం = చెట్లయొక్క, శ్లథం = శిథిలమైన, పుష్పం = పువ్వును, వృంతాత్ = తొడిమెనుండి, హరతి = అపహరించునది. అరుణాంశుభిన్నైః = సూర్యకిరణములచే వికసింపజేయబడిన సరసిజైః = తామరపువ్వులతో, సంసృజ్యతే = కలియుచున్నది.

తా. నీ నిట్టూర్పులలో స్వాభావికమైయున్న సౌగంధ్యమును, పర సౌగంధ్యముచే పొందగోరిన తెల్లవారుజామున నున్న పిల్ల తెమ్మెర, చెట్ల నుండి సడలిన తొడిమెలుగల పువ్వులను కొనిపోవుచున్నది. సూర్యకిరణ సంయోగముతో వికసించుచున్న తామరపువ్వులతో కలియుచున్నది

తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమపల్లవేషు
నిర్ధౌతహారగుళికా విశదం హిమామ్భః,
ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయాఽధరోష్ఠే
లీలాస్మితం సదశనార్చి రివ త్వదీయమ్. 70

అ. తామ్రోదరేషు—తామ్ర = ఎఱ్ఱనైన, ఉదరేషు = లోపలిభాగము గల, ద్రుమపల్లవేషు—ద్రుమ = చెట్లయొక్క, పల్లవేషు = చిగుళ్ళయందు, పతితం = పడినదియును, నిర్ధౌత హారగుళికావిశదం—నిర్ధౌత = కడుగబడిన, హారగుళికా = ముక్తామణులవలె, విశదం = స్వచ్ఛమైన, హిమాంభః = మంచు, లబ్ధపరభాగతయా = పొందబడిన ఉత్కర్ష కలది యగుటచే, అధరోష్ఠే = క్రింది పెదవియందు, త్వదీయం = నీకు సంబంధించిన, సదశ

నార్చిః = దంతకాంతితో కూడిన, లీలాస్మితమివ = విలాసార్థమైన చిరు నవ్వువలె, అభాతి = ప్రకాశించునది.

తా. ఎఱ్ఱని మధ్య భాగములు గల చిగురుటాకులలో పడిన తెల్లని మంచు-పాల గడిగిన ముత్తెపుపూస వనె నీ కెమ్మోవి యందలి నీ చిరు నవ్వు ఎలె ప్రకాశించుచున్నది.

యావత్ప్రతాపనిధి రాక్రమతే న భాను
రహ్నాయ తావ దరుణేన తమో నిరస్తమ్,
ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీర యాతే
కిం వా రిపూం స్తవ గురుః స్వయ ముచ్ఛినత్తి. 71

అ. ప్రతాపనిధిః = తేజోనిధియగు, భానుః = సూర్యుడు, యావత్ = ఎంతవరకు, నాక్రమతే = ఉదయింపడో, తావత్ = అంతలో, అరుణేన = అసూర్యునిచేత, అహ్నాయ = శీఘ్రముగ, తమః = తమస్సు (చీకటి), నిరస్తం = పోగొట్టబడినది, వీర = ఓ వీరుడా!, త్వయి = నీవు, అయోధ నేషు = యుద్ధములయందు, అగ్రసరతాం = నాయకత్వమును, యాతే సతి = పొందినవాడవుకాగా, తవ = నీయొక్క, గురుః = తండ్రి, రిపూన్ = శత్రువులను, స్వయం = తానే, ఉచ్ఛినత్తి కిం వా = చంపుచున్నాడా.

తా. తేజోనిధి యగు సూర్యు డుదయింపక ముందే, అరుణునిచే చీకటి పోగొట్టబడినది. ఓ వీరుడా! నీపు యోధాగ్రేసరుడవై యుండగా మీ తండ్రి శత్రూచ్ఛేదము చేయవలెనా ?

శయ్యాం జహ త్యుభయపక్షవినీతనిద్రాః
స్తంబేరమా ముఖర శృఙ్ఖల కర్షిణ స్తే,
యేషాం విభాన్తి తరుణారుణరాగయోగాత్
భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ దన్తకోశాః. 72

అ. ఉభయ పక్ష వినీత నిద్రాః—ఉభయ = రెండగు, పక్ష=పార్శ్వ ముల చేత, వినీత = తీర్చుకొనబడిన, నిద్రాః = నిద్ర గలవియు, ముఖర

శృంఖలకర్షిణః—ముఖర = ధ్వనితో కూడిన, శృంఖల = గొలుసులను, కర్షిణః = ఈడ్చుచున్నట్టి, తే = నీ యొక్క, స్తమ్బేరమాః = ఏనుగులు, శయ్యాం = పడకను, జహతి = విడుచుచున్నవి. యేషాం = ఏ ఏనుగుల యొక్క, దంతకోశాః = కోఱ మొగ్గలు, తరుణారుణరాగయోగాత్ = తరుణారుణ = లేత సూర్యుని యొక్క, రాగయోగాత్ = అరుణ వర్ణ సంబంధమువలన. భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ = బద్దలు కొట్టబడిన కొండ యందలి ధాతుతటములు కలవి వలె, విభాంతి = ప్రకాశించుచున్నవి.

తా. నీ యేనుగులు కుడివైపు కొంతసేపు ఎడమవైపు కొంతసేపు నిదురించి శ్రమమును తీర్చుకొన్నవై, గలగల మ్రోగుచున్న గొలుసులను ఈడ్చుకొనుచు పడక విడుచుచున్నవి బాలభానుని లేత ఎఱుపుచే నీ యేనుగుల దంత ముకుళములు, గైరికాది తటములను కోరాడుటచే ఎఱ్ఱబడినవివలె ప్రకాశించుచున్నవి.

దీర్ఘేష్వమీ నియమితాః పటమండపేషు
నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష వనాయుదేశ్యాః,
వక్త్రోష్మణా మలినయన్తి పురోగతాని
లేహ్యాని సైన్ధవశిలాశకలాని వాహాః. 73

అ. వనజాక్ష = తామర పువ్వులవంటి కన్నులు కలవాడా!, దీర్ఘేషు = పొడవైన, పటమండపేషు = గుడారముల యందు, నియమితాః = కట్టబడిన, వనాయుదేశ్యాః = వనాయుదేశములో పుట్టిన, అమీ వాహాః = ఈ గుఱ్ఱములు, నిద్రాం = నిద్రను, విహాయ = విడిచి, లేహ్యాని = ఆస్వాదింపదగిన, పురోగతాని = ముందు భాగము నందున్న, సైన్ధవశిలాశకలాని = సైన్ధవ లవణఖండములను, వక్త్రోష్మణా = ముఖము యొక్క వేడిమితో, మలినయన్తి = మలినములను చేయుచున్నవి

తా. ఓ కమలాక్షుడా ! గుడారములలో కట్టబడినవై, పారసీక దేశోత్పన్నములగు నీ గుఱ్ఱములు నిద్రమాని, ముందుంచబడిన అస్వాద్యములగు సైంధవ లవణ శకలములను నోటివేడిమితో, మలినము చేయుచున్నవి.

భవతి విరళ భక్తి ర్లానపుష్పోపహారః
స్వకిరణ పరివేషోద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః,
అయమపి చ గిరం న స్త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తా
మనువదతి శుక స్తే మఞ్జువాక్పంజరస్థః. 74

అ. మ్లానపుష్పోపహారః - మ్లాన = వాడిన, పుష్ప = పువ్వులనెడి, ఉపహారః = కానుక, విరళభక్తిః = సడలిన కూర్పుగలది, భవతి = అగుచున్నది. ప్రదీపాశ్చ = ప్రదీపములున్ను, స్వకిరణ = తన కిరణముల యొక్క, పరివేష = గుడియొక్క, ఉద్భేద = స్ఫురణచే, శూన్యాః = కొరపడినవి, భవన్తి = అగుచున్నవి, అపి చ = మఱియు, మంజువాక్ = మధురమైన మాటలు గలదియు, పంజరస్థః = పంజరమందున్నదియునగు, తే = నీయొక్క, అయం శుకః = ఈ చిలుక, త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తాం - త్వత్ప్రబోధ = నీయొక్క మేలుకొలుపు కొఱకు, ప్రయుక్తాం = ఉచ్చరింపబడిన, నః = మాయొక్క, గిరం = వాక్కును, అనువదతి = అనుకరించుచున్నది.

తా. పూవులు వాడినందున పూబదండల కూర్పు సడలిపోయినది. దీపములు-కిరణ సముదాయము తగ్గుటవలన వెలవెలబారుచున్నవి. నిన్ను మేలుకొల్పుటకై మేము పాడెడి పాటలను ఈ నీ పంజరపు చిలుక మా వెంబడి తానును పాడుచున్నది.

ఇతి విరచిత వాగ్భి ర్వన్దిపుత్రైః కుమారః
సపది విగతనిద్ర స్తల్ప ముజ్ఝాంచకార,
మదపటు నినదద్భిర్బోధితో రాజహంసైః
సురగజ ఇవ గాఙ్గం సైకతం సుప్రతీకః. 75

అ. ఇతి = ఈ ప్రకారముగ, విరచిత = చేయబడిన, వాగ్భిః = స్తుతులుగల, వందిపుత్రైః = స్తుతి పాఠకుల యొక్క కుమారులచే, సపది = వెంటనే, విగతనిద్రః - విగత - పోయిన, నిద్రః = నిద్రగల

వాడై, తల్పం = శయనమును, మద = మదముచే, పటు = సమర్థముగా, వినదద్భిః = కూయుచున్న, రాజహంసైః = రాయంచలచేత బోధితః = మేల్కొలుపబడిన సుప్రతీకః = సుప్రతీక మనెడి, సురగజః = దిగ్గజము, గాంగం సైకతమివ = గంగాపులినమునువలె, ఉజ్ఝాంచకార = విడచి పెట్టెను.

తా. ఇట్లు వందికుమారులు చేసిన స్తుతులకు రాజకుమారుడు నిద్ర మేల్కొన్నవాడై, రాజహంసల, మద కలమధుర కూజితములకు మేల్కాంచిన ఈశానదిగ్గజము, గంగాపులినము నుండివలె పాన్పునుండి లేచెను.

అథ విధి మవసాయ్య శాస్త్రదృష్టం
దివసముఖోచిత మఞ్చితాక్షిపక్ష్మా,
కుశల విరచితానుకూల వేషః
క్షితిపసమాజ మగాత్స్వయంవరస్థమ్. 76

అ. అథ = తరువాత, అంచిత = అందమైన, అక్షి = కన్నుల యొక్క, పక్ష్మా = ఱెప్పలుగల ఆ అజమహారాజు, శాస్త్రదృష్టం = శాస్త్రమునందు చూపబడిన, దివసముఖోచితం- దివసముఖ = ప్రాతఃకాలమునందు, ఉచితం = యోగ్యమైన, విధిం = అనుష్ఠానమును, అవసాయ్య = ముగించి, కుశలవిరచితానుకూలవేషః-కుశల - నేర్పరులచే, విరచిత = చేయబడిన, అనుకూల = స్వయంవరమునకు తగిన, వేషః = వేషము కలవాడై, స్వయంవరస్థమ్ = వరశాలయందున్న, క్షితిసమాజం = రాజసమూహమును గూర్చి, అగాత్ = వెళ్ళెను.

తా. తరువాత, అందగాడైన ఆ అజమహారాజు యథావిధిగా కాలోచిత కృత్యములను దీర్చుకొనెను. అలంకరణ దక్షులు, స్వయంవరోచితమగు వేషముతో నతని నలంకరించిరి. స్వయంవర మండపము నందున్న రాజకుమారుల నతడు కలిసికొనెను.

కవి పరిచయము

సంస్కృతకవులలో కాళిదాసు స్థానము ఉన్నతము. ఆయన రఘువంశ, కుమారసంభవము లను మహాకావ్యములను, ఋతుసంహార, మేఘదూతములను, ఖండకావ్యములను, మాలవికాగ్నిమిత్ర, విక్రమోర్వశీయ, అభిజ్ఞానశాకుంతలములను నాటకములను రచించెను. ఈయన సుందర ఉపమాలంకార ప్రయోగమున సిద్ధహస్తుడు. అందుచే "ఉపమా కాళిదాసస్య"అని ప్రసిద్ధి కలిగినది. ఈయన కవిత్వము క్లిష్టము కాక, సరళమై, ఆడంబరము లేక ఆనందమును చేకూర్చునదై యుండును. కాళిదాసు క్రీస్తుపూర్వము 1 వ శతాబ్దికి చెందినవాడని కొందరు, క్రీస్తు శకము 6 వ శతాబ్దికి చెందినవాడని కొందరు చారిత్రకులు పేర్కొను చున్నారు.

రఘువంశము 19 సర్గలు కల మహాకావ్యము. ఇందు దిలీపుడు మొదలు అగ్నివర్ణుని వరకు పలువురు రాజులు వర్ణింపబడినారు. తాను రఘువుల గుణములను మొదట వర్ణించి వానికి ఉదాహరణముగా ఆయా రాజుల చరితములను కవి యీ కావ్యమున సర్వాంగసుందరముగ వచించినారు.

అందు 5 వ సర్గలో రఘుమహారాజుచరితము వర్ణింపబడినది.

1. కుశలప్రశ్నము

విశ్వజిద్యాగములో ధనమంతయు వెచ్చించిన రఘువువద్దకు విద్యావేత్తయు,వరతంతు వను గురువునకు శిష్యుడు నగు కౌత్సుడు గురుదక్షిణ కోరి వచ్చెను. అసాధారణ స్వభావుడు, యశస్వి అగు రఘువు, వేదవేత్తయగు అతిథిని మట్టిపాత్రలో పూజాద్రవ్యముల నుంచుకొని ఎదుర్కొనెను.

విధానజ్ఞుడు, మానధనుడు, కావ్యాభిజ్ఞుడు నగు రాజాతనికి నమస్కరించి పూజించి, సుఖాసీనుడైన కౌత్సునితో నిట్లనెను.

ఓ సూక్ష్మబుద్ధీ, మంత్రద్రష్టలలో నగ్రగణ్యుడగు మీ గురువు కుశలముగా నున్నాడా? సూర్యునివలన లోకము చైతన్యము పొందినట్లు ఏ గురువువలన నీవు జ్ఞానమును పొందితివో, అట్టి మీ గురు వొనరించు వాచిక, కాయిక, మానసికములగు మూడు విధములగు తపస్సు విఘ్నము లేకుండగ జరుగుచున్నదా? చక్కని కుదుళ్ళు చేసి బిడ్డలవలె పెంచబడు చున్న ఆశ్రమవృక్షములు పెనుగాలులవలన గాసిలేనివై యున్నవా? క్రతువులకు వలయు దర్భలను తినగోరుచున్నను, మునుల తొడలమీదనే నిదురించుచున్న లేడిపిల్లలు కుశలముగా నున్నవా? స్నానములకు పితృతర్పణములకు నుపయోగించు రేవులలోని నీరు నిర్మలముగా ఉన్నది గదా? మీకు, మీ అతిథులకు వలయు నీవారధాన్యపు మళ్ళను గ్రామ్యపశువులు భక్షించుటలేదు గదా? చక్కగా చదువు చెప్పిన నీ గురువు గృహస్థాశ్రమమును స్వీకరింపుమని నీకనుజ్ఞ నిచ్చినాడా! నీ గురువునాజ్ఞతోనో నీ స్వబుద్ధితోనో, నీవు నన్ను గౌరవించుట కిచ్చుటకు వచ్చినావు. ఏమి కోరి వచ్చితివి?

2. కౌత్సుని సమాధానము

అని రాజనగా - అర్ఘ్యపాత్రమువలననే అతని ఐశ్వర్యమును గుర్తించి స్వకార్యసిద్ధి కాదని తలంచి కౌత్సు డిట్లనెను. 'రాజా! మే మన్ని అంశములందు స్వాస్థ్యమును కలిగియున్నాము. నీవు ప్రజానాథుడవై యుండగా మాకు కష్టము లెట్లు సంభవించును? సూర్యుడు ప్రకాశించు చుండగా-చీకటి దిక్కులయం దలముకొనగలదా? నీకు, పూజ్యులయందు భక్తి కులక్రమాగతము. అయినను, నీవు నీ భక్తిచే మీ పూర్వుల నందఱను అతిశయించుచున్నావు. కాని. సమయము మించి మిమ్ము యాచింప వచ్చినందులకు కొంచెము చింతించుచున్నాను. మునులు

ధాన్యము కొసికొనిపోగా, కాండము మాత్రమే మిగిలిన నీవారమువలె యోగ్యులగు విప్రులకు ధనము నెల్ల దానము జేసి దేహముతో మాత్రము మిగిలియున్నాడవు. నీవు సార్వభౌముడవైనను, యజ్ఞము చేసి, నేడు చేత చిల్లిగవ్వ లేకుండగ నున్నావు. దేవతలచే వరుసగా ననుభవింపబడిన చంద్రునియొక్క కలాక్షయము వృద్ధికంటె కొనియాడ దగినది గదా!

గురుదక్షిణ యను పనినే ముఖ్యముగా తలచివచ్చిన నేను మఱి యొకరివలన దానిని సంపాదించుటకు యత్నించెదను. నీకు శుభంబగు గాక. చాతకము శారదమేఘమును యాచింపదు గదా!' అని వెళ్ళబోవు చున్న శిష్యుని జూచి రఘువు 'ఓ విద్వాంసుడా! నీవు మీ గురువు గారికి ఏ వస్తువు నివ్వవలెను?' అని ప్రశ్నించెను.

యాగ మొనర్చినవాడు, గర్వము లేనివాడు, వర్ణాశ్రమ నియామకుడు నగు రఘువుతో కౌత్సు డిట్లనెను.

విద్యాభ్యాసము పూర్తియయిన పిదప, నే నొకనాడు గురుదక్షిణను కోరుడని గురువుగారితో నంటిని. 'నా యందు జూపిన తొట్రుపాటు లేని భక్తియే నాకు దక్షిణ. వేఱొండు నాకక్కరలే'దని గురువుగా రనిరి. అప్పుడు నేను వారిని- 'ఏదైన, ధనరూపములో గురుదక్షిణను అడిగి తీరవలె'నని నిర్బంధించితిని. అందులకు కోపించి నా గురువు-పదునాలుగు విద్యలను నా వద్ద నేర్చుకొంటివి గాన, పదునాలుగు కోట్ల రూప్యములు గురుదక్షిణగా తెచ్చి యిమ్మనెను. గురువుగారి యర్థమును సంపాదింప గోరి నేను మీవద్దకు వచ్చియున్నాను. నేనడుగగోరిన మొత్తము మిక్కుటమగుట చేతను, మీ అర్ఘ్యపాత్రము వలననే మీరు ప్రభుశబ్దమాత్రావశిష్టులైనట్లు గ్రహించుట చేతను మిమ్ము సొమ్ముకొరకై నిర్బంధింపజాలను. అని కౌత్సుడు రాజుతో ననగా, రాజతనితో నిట్లు చెప్పసాగెను.

'ఓ పండితుడా! వేదపారంగతుడగు విప్రుడొకడు గురుదక్షిణార్థముగా రఘువును సమీపించి, రిక్తచేతులతో మఱియొక దాత కడ కేగె

నను లోకాపవాదము మాత్రము నాకు కలుగకుండు గాక. నీవు మా అగ్ని గృహములో నాల్గవ అగ్ని వలె మూడు రోజుల పాటు నివసింపుము. నీకు వలయు సొమ్మును సంపాదించి యివ్వగలను. అని రాజు చేసిన ప్రతిజ్ఞను 'సరే' అని శిష్యు డంగీకరించెను. రాజతనికై గురుదక్షిణను సంపాదించు టకు కుబేరునివద్దకు ప్రయాణము చేయగోరెను.

3. రఘువు కౌత్సునకు బంగారము నిచ్చుట

వసిష్ఠుని మంత్రప్రభావమువలన రఘుమహారాజు రథము-సముద్రములందు, గగనమునను, కొండలమీద, గాలిలోను మేఘము వలె గమనము సాగింపగలదు. అట్టి రథమునందే వలయు శస్త్రముల నునిచి యా మహారాజు సామాన్యుడగు సామంతరాజును గెలిచిన చందంబున కైలాసనాథుడగు కుబేరుని గెలువగోరి యా రాత్రి నిదురించెను. ఉదయమున ప్రయాణాభిముఖుడై యున్న రాజు నొద్దకు కొందఱు కోశాగార నియుక్తులు వచ్చి, విస్మితహృదయులై, ప్రభూ ! ఆశ్చర్యము ! మన కోశగృహము లన్నియు, బంగారముతో నిండినవని తెలియజేసిరి. వజ్రాయుధముచే నఱుకబడిన మేరు శిఖరము వలె నున్న ఆ బంగారమంతయు, రాజు కౌత్సుని కిచ్చివేసెను. పదునాలుగు కోట్లు మాత్రమే నాకు కావలయును. మిగిలిన సొమ్ముతో నా కవసరము లేదను గ్రహీతయు, "నీ కొఱకై సంపాదించిన సొమ్ముంతయు నీదే గాని నాది గాదు"అను దాతయు నాటి నాగరికులందఱకు శ్లాఘనీయులు, స్పృహణీయులు, స్మరణీయులు నైరి. ఒంటెలమీద, గుఱ్ఱముల మీద బంగారము నంతను వైచి రాజు వినయవినమ్రుడగు మునిని పంపెను. ప్రయాణమగుచున్న కౌత్సుడు "ఓ రాజా! భువి నీ కోరికలను తీర్చుటలో విచిత్రమేమి యున్నది. అన్ని శ్రేయములను పొందియున్న నీకు ఏ ఆశీర్వచనము తగినదిగాదు గనుక నిన్ను నీ తండ్రి పొందినట్లుగ నీవు యోగ్యుడగు కుమారుని పొందుము" అని దీవించి వెడలిపోయెను.

పిమ్మట కొంతకాలమునకు బ్రాహ్మముహూర్తమున రాజపత్ని సుకుమారుడగు కుమారుని గనెను. బ్రాహ్మముహూర్తమునం బుట్టుటం జేసి ఆ కుమారునకు అజుడను నామం బొనరించెను. ఆ బిడ్డ పెరిగి పెద్ద వాడై విద్యలను గ్రహించి కళలను నేర్చి యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకార్హుడాయెను.

గంధర్వ శాప వృత్తాంతము

విదర్భాధిపతి యగు భోజుడు తన చెల్లెలగు నిందుమతియొక్క స్వయంవరముకొఱకై అజుని పిలువగోరి, రఘువు కడ కొక దూత నంపెను. రఘువు సుశ్లిష్టమగు సంబంధమును, పెండ్లి యీడు వచ్చిన కుమారుని జూచి విదర్భరాజధానికి ప్రయాణము చేయించెను. అప్పుడజుడు త్రోవలో సుందరములగు పటభవనములలో నివాసము చేసెను. గ్రామీణులు రాకుమారునకు కానుకల నర్పించిరి. త్రోవలో మకాములు, తోటలో విహారములవలె ఆనందింపజేసినవి.

అజుడు నర్మదాతీరంబున సైన్యములతో నివాసము చేసెను. పై భాగమున తిరుగుచున్న తుమ్మెదలతో సలిలప్రదేశమును సూచించుచున్నదియు, కపోలములనుండి కడిగివేయబడిన మదజలము కలిగినదియు అగు అడవి ఏనుగొకటి, ఏటి నుండి పైకి లేచెను. పూర్తిగా పోయిన ఎఱ్ఱ రంగు కలదియైనను, నల్లని పొడవైన రేఖలతో చిత్రవర్ణమ[illegible]దియు, రాతి దెబ్బలతో మొక్కవోయిన దంతద్వయితో ఋక్షపర్వతమున జరిపిన వప్రక్రీడను తెలుపుచు, చంచలమగు తొండముతో తరంగముల భంగము గావించుచు, కాళ్ళతో నాచుతీగెలను లాగుచు, నీటిని ముందుకు త్రోయుచు, నా అడవి ఏనుగు ఒడ్డుకు చేరెను. పరగజములను చూచుట వలన నా గజమునకు మదము పెరిగెను. సురభిళమగు దాని మదము నాఘ్రాణించిన సేనలోనిగజములు విముఖము లాయెను. ఈ యేనుగును జూచి గుఱ్ఱములు త్రాళ్ళు తెంచుకొని పారిపోయినవి, ఇఱుసులు విరుగుటచే

రథములు నేలకొరిగినవి. అంతఃపురస్త్రీలరక్షణకై యోధులు తల్లడిల్లుచుండిరి. ఈ యేను గిట్లు క్షణములో సేనానివేశము నల్లకల్లోలము చేసెను. వచ్చి మీద పడుచున్న ఏనుగును జూచి, "ఏనుగును యుద్ధములో తప్ప చంపరాదని తెలుసుకొన్న రాకుమారుడు దానిని మరలింపగోరి - జాలిని జూపుచు, బాణముతో నెమ్మదిగా కుంభస్థలమున గొట్టెను. వెంటనే ఆ ఏనుగు అందరు చూచుచుండగ, ఆకాశమున తిరుగు అందమైన పురుష రూపమును ధరించెను.

ఆ పురుషుడు, తన ప్రభావమున, నిర్మించిన పారిజాత కుసుమములతో, కుమారుని పూజించి తన వృత్తాంతము నిట్లు చెప్పెను. నా పేరు ప్రియంవదుడు. నేను ప్రియదర్శనుడను గంధర్వుని కుమారుడను. గర్వితుడనగు నేను, ఒకనాడు మతంగముని శాపము వలన మతంగజముగా మారితిని. నేను మునిని బ్రతిమ[illegible] జాలి గల అతడు శాంతించినాడు. నీటి స్వభావము చల్లదనమే గదా! అగ్ని సంపర్కమున గాని, ఆతప సంపర్కమున గాని నీరు వెచ్చబడుచుండును. "ఇక్ష్వాకు వంశోత్పన్నుడగు అజకుమారుని బాణము నీ కుంభస్థలిని తాకినప్పుడు గజరూపము తొలగి నీ రూపము నీకు రాగలదు" అని ఆ ముని నుడివెను. ఎంతో కాలమునుండి నీ దర్శనము గోరుచున్న నన్ను సత్త్వవంతుడవగు నీవు శాపవిముక్తుని జేసితివి. నేను నీకు ప్రత్యుపకారము చేసి తీరవలెను. లేనిచో నా స్థానమును నేను పొందుట వృథా యగును. కనుక "ఓ ప్రియ మిత్రుడా! నా వద్ద సమ్మోహనమను నస్త్రమొకటి యున్నది. దానికి ప్రయోగోపసంహారములయందు వేర్వేరు మంత్రములు గలవు. అది గంధర్వదేవతాకము. దానిని స్వీకరింపుము. దానివలన శత్రువులు సమ్మోహితు లగుదురే గాని, అసువులను బాయరు. విజయము హస్తగతమగును. నన్ను నీవు కొట్టినందుకు సిగ్గుపడవలసిన పనిలేదు. దయాయత్తచిత్తుడవై ప్రహరించితివి. వేడుచున్న నా మీద పరిహారపారుష్యమును

ప్రయోగింపకుము" అని పలికిన, శాపవిముక్తుడగు గంధర్వునివలన రాజకుమారుడు ఉదఙ్ముఖుడై నర్మదాజలముల నాచమించి, అస్త్ర మంత్రమును గ్రహించెను. దైవవశమున త్రోవలో వారిద్దరకు కలిగిన నిర్హేతుకసఖ్యమును ఆలోచించుకొనుచు, ఒకడు విదర్భరాజధానికిని, మరియొకడు అలకాపురికిని చేరిరి.

అజుడు పట్టణము చెంతకు చేరగనే ఆనందము నందిన భోజరాజు అజమహారాజును, పొంగిన సముద్రుడు చంద్రుని వలె ఎదుర్కొనెను. భోజుడు తాను ముందు నడచుచు, అజుని పట్టణములో ప్రవేశింపజేసెను. వినమ్రుడై యతనికి సిరుల నర్పించి పూజించెను. చూచిన పౌరులు - అజుడే గృహపతి యనియు, భోజుడే అతిథి యనియు భావించిరి. భోజుని అధికారులు-అజుని, నూతన భవనములో ప్రవేశపెట్టిరి. కన్యారత్నమును పొందగోరుచున్న ఆ యజునకు - ఎంతసేపటికి కనుల మీదకు నిదుర రాదాయెను.

ఉదయమున వందికుమారులు, అజుని యిట్లు స్తుతించిరి. "ఓ బుద్ధి మంతుడా! తెల్లవారినది. పాన్పు నుండి లెమ్ము. బ్రహ్మచే భూభారము రెండుగా విభజింపబడి మీ యిరువురియందే ఉంచబడినది. మీ తండ్రి మేల్కాంచి తన భారమును తాను మోయుచున్నాడు. నీ భారమును నీవు మోయుటకు మేలుకొనుము. నీవు రాత్రి యందు, ఇతర స్త్రీతో వలె నిద్రతో కూడి యుంటివని తలచి, నీతో ఈసు వహించిన ఖండిత నాయిక వలె లక్ష్మి నీయందనురక్తిని విడిచినది. నీ నెమ్మోముతోటి సాదృశ్యము గల చంద్రునితో వినోదించుచున్నది. ఇప్పుడా చంద్రుడును - పడమటి దిక్కు కడపటి భాగమున వ్రేలాడుచున్నవాడై నీ ముఖకాంతిని కోల్పోయి యున్నాడు. లోన చరించుచున్న నల్లగ్రుడ్డు వల్ల నీ కన్ను, లోన చరించు చున్న తుమ్మెద గల పద్మము - ఒక్కసారి వికసించుటచే పరస్పర సాదృశ్యము నొందుగాక, నీనిట్టూర్పులలో స్వాభావికమైయున్న సౌగంధ్య

మును పర సౌగంధ్యముచే పొందగోరిన, తెల్లవారుజామున నున్న పిల్ల తెమ్మెర చెట్లనుండి సడలిన తొడిమెలుగల పువ్వులను కొనిపోవుచున్నది. తరణి కిరణ సంయోగముతో వికసించుచున్న తామరపువ్వులతో కలియు చున్నది. ఎఱ్ఱని మధ్య భాగములు గల చిగురుటాకులలో పడినదై పాల గడిగిన ముత్తెము వలె నున్న మంచు, - నీ కెమ్మోవియందలి చిరునవ్వు వలె ప్రకాశించుచున్నది. తేజోనిధి యగు సూర్యు డుదయింపక ముందే, అరుణునిచే చీకటి పోగొట్టబడినది. ఓ వీరుడా! నీవు యోధాగ్రేసరుడవై యుండగా నీ తండ్రి శత్రూచ్ఛేదము జేయవలెనా ! నీ ఏనుగులు - కుడి వైపు కొంతసేపు - ఎడమవైపు కొంతసేపు నిదురించి శ్రమతీర్చుకొన్నవై గలగల మ్రోగుచున్న గొలుసులను ఈడ్చుకొనుచు, పడక విడుచుచున్నవి. బాలభానుని లేత ఎఱుపుతో, నీ యేనుగుల దంత ముకుళములు, గైరికాది తటములను కోరాడుటచే నేర్పడిన ఎఱుపుతో బోలె ప్రకాశించుచున్నవి. ఓ కమలాక్షుడా! గుడారములలో కట్టబడినవై పారసీక దేశోత్పన్నము లగు నీ గుఱ్ఱములు, నిద్రమాని, ముందుంచబడిన ఆస్వాద్యములగు సైంధవ శకలములను, నోటివేడిమితో మలినము చేయుచున్నవి. పూవులు వాడిపోయినందున పూలదండల కూర్పు సడలిపోయినది. దీపములు, కిరణ సముదాయము తగ్గుటవలన వెలవెల బారుచున్నవి. నిన్ను మేల్కొలుపుటకై మేము పాడెడు పాటల నీ పంజరపు చిలుక మా వెంబడి తాను పాడుచున్నది."

ఇట్లు వందికుమారులు చేసిన స్తుతులకు రాజకుమారుడు నిద్ర మేల్కొని, రాజహంసల మదకల మధుర కూజితములకు మేల్కాంచిన ఈశాన దిగ్గజము, గంగాపులినము నుండి వలె పాన్పునుండి లేచెను.

తరువాత అందగాడైన ఆ అజమహారాజు - యథావిధిగ కాలోచిత కృత్యములను తీర్చుకొనెను. అలంకరణదక్షులు స్వయంవరోచితవేషముతో వాని నలంకరించిరి. స్వయంవరమండపమునందున్న రాజకుమారుల నతడు కలసికొనెను.

సందర్భ సహితవాక్యలు

1. "లోకేన చైతన్య మివోష్ణరశ్మేః."

ఉష్ణరశ్మేః - సూర్యునివలన, లోకేన - లోకముచేత, చైతన్య మివ - చైతన్యమువలె.

సూర్యునివలన లోకము చైతన్యమును పొందినట్లుగ నీవే గురువు వలన సమస్త జ్ఞానమును పొందితివో ఆ గురువు కుశలముగ నున్నాడా?

వరతంతుశిష్యుడగు కౌత్సుడు విద్యాధనమును యాచించుటకు రఘువు వద్దకు రాగా, రఘువు కౌత్సునితో - కుశలప్రశ్న చేసిన సందర్భము లోనిది.

2. "కాలో హ్యాయం సంక్రమితుం ద్వితీయం
సర్వోపకారక్షమ మాశ్రమం తే" 5-10

తే - నీకు, అయం - ఇది, సర్వోపకారక్షమం - అందరకు ఉపకారమును చేయుటకు యోగ్యమైన, ద్వితీయం ఆశ్రమం - రెండవ ఆశ్రమమును అనగా గృహస్థాశ్రమమును, సంక్రమితుం - ప్రవేశించుటకు, కాలో హి - సమయము గదా!

తక్కిన మూడు ఆశ్రమములలోని వారికి ఉపకారము చేయుటకు యోగ్యమగు గృహస్థాశ్రమమును ప్రవేశించుటకు నీ కిది యోగ్యమైన కాలము గదా!

కుశలప్రశ్నసందర్భములో రఘువు కౌత్సునితో పలికిన పలుకు లివి.

గురుదక్షిణకై ధనము నర్థించుటకై, వరతంతుశిష్యుడగు కౌత్సుడు రఘువువద్దకు వచ్చెను. రఘువు వానిని యథావిధిగా పూజించెను. కుశలప్రశ్నచేసి మీ గురువుగారి అనుజ్ఞను పొందియే వచ్చితివా? అని ప్రశ్నించి పై వాక్యమును రఘువు పలికెను.

3. సూర్యే తప త్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా? 5-13

సూర్యే - సూర్యుడు, తపతి సతి - ప్రకాశించుచుండగా, లోకస్య - లోకముయొక్క, దృష్టేః - చూపుయొక్క, ఆవరణాయ - కప్పుటకు, తమిస్రా - చీకటి, కథం - ఎట్లు, కల్పేత - సమర్థమగును.

సూర్యుడు ప్రకాశించుచుండగా, చీకటి లోకుల చూపులను అవరింప గలదా ?

వరతంతుశిష్యుడగు కౌత్సుడు రఘువుకడకు వచ్చెను. రాజు వానిని యథావిధిగ పూజించెను. విశ్వజిద్యాగ మొనరించి, సర్వస్వము దక్షిణగా నిచ్చి నిర్ధనుడైయున్న రఘువుతో కౌత్సు డిట్లనియె. మీబోటి మహాను భావులు పరిపాలన మొనరించుచుండగా మాకన్ని యంశములయందు కుశలమని తెలిసికొనుడు.

4. "స్తంబేన నీవార ఇవావశిష్టః." 5-15

స్తంబేన - కాండముతో, అవశిష్టః - మిగిలిన, నీవారః ఇవ-నీవార మువలె ప్రకాశించుచున్నావు.

ధాన్యమును కోసికొనగా, కాండము మాత్రమే మిగిలిన నీవారము వలె ప్రకాశించుచున్నావు.

కౌత్సుడు రఘువుతో పలికిన పలుకులు లివి.

కౌత్సుడను మహర్షి గురుదక్షిణను గోరి, రఘువు వద్దకు వచ్చెను. అర్ఘ్యపాత్రిముగా నొనరించిన మృత్పాత్రము చేతనే, యారాజు సత్పాత్రి దానము నొనరించి నిర్ధనుడయ్యెనని తెలిసికొని కుశలప్రశ్నకు సమాధాన మిచ్చి కౌత్సు డిట్లనెను. మీ పూర్వీకులకు పూజ్యులయందు భక్తి మెండు, నీకు మఱియు నధికము. నేడు నీవు సత్పాత్రదానము నొనరించి మునీశ్వరు లకు ధాన్యము నంతయు నొసంగి కాండముతో మిగిలియున్న నీవారము వలె శరీరముతో మాత్రమే మిగిలియున్నావు.'

5. పర్యాయపీతస్యసురైర్హిమాంశోః

కలాక్షయ శ్లాఘ్యతరో హి వృద్ధేః. 5-16

సురైః - దేవతలచే, పర్యాయ - క్రమముగా, పీతస్య-త్రాగివేయ బడిన, హిమాంశోః - చంద్రునియొక్క, కళాక్షయః - కళలయొక్క నాశము, వృద్ధేః - అభివృద్ధి కంటె కూడ, శ్లాఘ్యతరః హి - మిక్కిలి కొనియాడదగినది గదా?

సురలచే నొనర్పబడిన చంద్రుని కళాక్షయము చంద్రుని వృద్ధి కంటె మిక్కిలి స్పృహణీయము గదా?

కౌత్సుడు రాజుతో పలికిన పలుకులు.

గురు దక్షిణార్థి యగు కౌత్సుడు రఘువు వద్దకు వచ్చెను. కౌత్సుడాతని అర్ఘపాత్రచేతనే, వాని వైభవమును తెలిసికొనెను. ఆతడు చేసిన కుశల ప్రశ్నకు సమాధానమిచ్చి, యిట్లనెను. మీ పూర్వులందరికి పూజ్యులయందు భక్తి గలదు. మీకు మఱియు మిక్కుటము. కాని, సత్పాత్రదాన మొనరించి, మునీశ్వరులకు ధాన్యము నొసంగి, నీవారము కాండముతో నిలిచినట్లు శరీరముతో మాత్రము నీవు నిలిచియున్నావు. నీవు సార్వభౌముడ వయినను, విశ్వజిద్యాగము నొనరించి ఈ స్థితిని పొంది యున్నావు. అని ఈ సందర్భములో పై వాక్యము నుడివెను.

6. "శరద్ఘనం నార్దతి చాతకోఽపి" 5-17

చాతకః అపి - చాతకపక్షియును, శరద్ఘనం-శరత్కాలమునందలి మేఘమును, నార్దతి ఖలు - యాచింపదు గదా?

కౌత్సుడు రఘుమహారాజుతో పలికిన పలుకులు.

విశ్వజిద్యాగ మొనరించి, మృత్పాత్రావశిష్టుడైన రాజు వద్దకు కౌత్సుడను మహర్షి వచ్చెను. రాజు కుశలప్రశ్న చేయగా, సమాధానము చెప్పెను. ధాన్యమును మునీశ్వరుల కొసంగి నీవారమువలెను, అమృతమును దేవతల కొసంగి కృశించిన చంద్రునివలెను, ఉన్న రాజును గాంచి అయ్యా, నేను వెళ్ళి వచ్చెదను. గురుధనమును మఱియొకరినుండి గ్రహింప

గలను. మీకు శుభమగు గాక. చాతక పక్షికూడా వెలిమబ్బును నీటికై కోరదు గదా! అని కౌత్సుడు పలికెను.

7. "మాభూ త్పరీవాదనవావతారః" 5-4

పరీవాద - తిరస్కారముయొక్క, నవావతారః - నూతనావతారము, మా భూత్ - కలుగకుండుగాక.

రఘువు కౌత్సునితో పలికిన పలుకులు.

సర్వస్వదక్షిణాకమగు విశ్వజిద్యాగ మొనరించి, శరీరమాత్రావశిష్టుడైన, శిష్టుడైన రఘువువద్దకు గురుదక్షిణార్థియై కౌత్సుడను మహర్షి విచ్చేసి, పరిస్థితి గ్రహించి వెడలిపోవుటకు ప్రయత్నింపగా, మీరు మీ గురువున కివ్వవలసిన దేమి ? అని రాజు ప్రశ్నించెను. "నా భక్తికి మెచ్చి ఏమియు నివ్వవలదని నా గురువు పలికినను, నేను వారిని నిర్బంధించితిని. నా నిర్బంధమునకు కోపగించి వారు,పదునాలుగు విద్యల నభ్యసించితివి గాన నాకు పదునాల్గు కోట్ల రూప్యముల నిమ్మని కోరిరి. ఈ గురుధనము మీవలన పొందు నుపాయము లేదు గనుక సెలవు గైకొనెద"నని ముని యనగా రాజు కౌత్సునితో నిట్లనెను. 'వేదవేదాంగవేత్త యగు విద్యార్థి, గుర్వర్థార్థియై వచ్చి, రఘువు వద్ద నిజమనోరథసిద్ధిని గానక, మఱియొక దాతవద్దకు వెళ్ళెనను నపవాదు నాకు కలుగకుండు గాక.'

8. "ఆలోక మర్కాదివ జీవలోకః" 5-35

జీవలోకః-జీవసమూహము (ప్రాణికోటి), అర్కాత్ - సూర్యుని వలన, ఆలోకమివ - వెలుగునువలె.

సూర్యునివలన ప్రాణికోటి, వెలుగును పొందినట్లుగా, కౌత్సమహర్షి ఆశీస్సువలన ఆ మహారాజు కుమారుని పొందెనని తాత్పర్యము.

రఘువు కుబేరునివలన పొందిన హేమరాశినంతను కౌత్సునికిచ్చివేసెను. కౌత్సుడు ఒంటెల మీద, ఆవ గుఱ్ఱముల మీద ఆ బంగారము నంతయు వైచుకొని, మీ తండ్రి ప్రశంసార్హుడగు నిన్ను కన్నట్లుగా,

నీవును సుకుమారుడగు కుమారుని కనుమని ఆశీర్వదించి, గురువు పద్దకు వెళ్ళెను. రఘువు మహర్షిఆశీఃప్రభావమున కుమారుని కనెను. ఈ సందర్భములో పై ఉపమానము కవీశ్వరునిచే ప్రయోగింబడెను.

9. "ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్." 37

ప్రదీపాత్-పెద్ద దీపము నుండి, ప్రవర్తితః-వెలిగించబడిన, దీపః ఇవ-దీపమువలె.

పెద్దదీపమునుండి వెలిగింపబడిన చిన్నదీపమువలె, రఘు మహా రాజు కుమారుడైన అజమహారాజు తండ్రి వలె గొప్ప రూపమును, గొప్ప బలమును, సహజమైన ఔన్నత్యమును కలిగియుండెను.

గురుదక్షిణార్థియై వచ్చిన కౌత్సుడు, సంపూర్ణమనోరథుడై రఘువువద్ద సెలవు గైకొని వెడలిపోవుచు, నీ తండ్రి నిన్ను కన్నట్లు నీవును గుణవంతుడగు కుమారుని కనుమని ఆశీర్వదించి వెళ్ళెను. కొంత కాలమునకు, రఘువునకు, అన్ని విధముల తన్ను బోలియున్న కుమారుడుదయించెను. అప్పుడు కాళిదాసు పై ఉపమానముచే బాలుని వర్ణించెను.

10. ఉష్ణత్వ మగ్న్యాతప సంప్రయోగా

చ్ఛైత్యం హి యత్సా ప్రకృతి ర్జలస్య. 54

అ. అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్-అగ్ని-నిప్పు యొక్కయు, అతప-ఎండయొక్కయు, సంప్రయోగాత్ - సంబంధమువలన (జలమునకు) ఉష్ణత్వం-వేడిమి, భవతి - కలుగుచున్నది. జలస్య - జలమునకు, శైత్యమితి యత్ - చల్లదన మనునది ఏది తలదో, సా - అది, ప్రకృతిః - స్వభావము.

నిప్పువలన, ఎండవలన నీటికి వెచ్చదనము వచ్చును. చల్లదన మనునది నీటి యొక్క స్వభావము.

సందర్భము : అజునిచే కొట్టబడిన ఏనుగు, గంధర్వుడుగా మారెను. ఆ గంధర్వుడు తన శాపవృత్తాంతమును అజునితో నిట్లు చెప్పెను.

నే నొకప్పుడు మతంగ మహర్షి శాపమువలన ఏనుగుగా మారితిని. శాపమోక్షమును కలిగింపుమని వారిని వేడితిని. వెంటనే ఆయన శాంత చిత్తు డాయెను. క్రుద్ధుడగు మహర్షియొక్క శాంతస్వభావమును సమర్థించుటకు ఉపర్యుక్తార్థాంతరన్యాసరూపమగు వాక్యమును గంధర్వుడు అజునితో పలికెను.

11. చంద్రం ప్రవృద్ధోర్మి రివోర్మిమాలీ. 61

అ. ప్రవృద్ధోర్మిః - వృద్ధిపొందుచున్న తరంగములుగల, ఊర్మిమాలీ-సముద్రుడు, చంద్రమివ-చంద్రునిగూర్చివలె.

పెరుగుచున్న సముద్రుడు చంద్రుని ఎదుర్కొనుచున్నట్లుగా, స్వయంవరమునకై విచ్చేసిన అజమహారాజును విదర్భదేశపు రాజు సంతసమును వెలిబుచ్చుచు, ఎదుర్కొనెను.

అజుడు చాల ప్రయాణములు గావించి ఇందుమతీస్వయంవరమునకై, విదర్భదేశమునకు విచ్చేసెను. రాజధానికి దగ్గఱలో నున్న పూలతోటలో అజుడు ప్రవేశింపగనే, భోజుడు వానిని సంతసముతో ఎదుర్కొనెను. ఈ సందర్భమున కవి అజుని చంద్రునితోను, భోజుని సముద్రునితోను పోల్చుచు చెప్పిన వాక్యమిది.

12. సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః. 75

అ. సుప్రతీకః - సుప్రతీకమనెడి, సురగజః - దేవగజము (ఈశ్వరుని ఏనుగు), గాంగం - గంగకు సంబంధించిన, సైకతమివ - ఇసుక తిన్నెనువలె.

మదకల మరాళములచే మేల్కొలుపబడిన సుప్రతీక మనెడి సురగజము, గంగా పులినమును విడిచిపెట్టినట్లు వందికుమారులచే మేల్కొలుపబడిన రాజకుమారుడు పాన్పును విడిచిపెట్టెనని భావము.

భోజుని పిలుపుపై విదర్భరాజధాని చేరిన అజుడు, రాత్రి నూతన భవనములో నిద్రించెను. ప్రాతఃకాలమున, వందికుమారులు రాజకుమా

రుని సుందరములగు తమ సూక్తులతో మేల్కొలిపిరి. అప్పు డతడు పాన్పు నుండి లేచెను. ఆ సందర్భములో కవి పలికిన కమనీయోపమానమిది

ధాతవః

1. ప్రపేదే : పేదే - పేదాతే - పేదిరే. ప్ర ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'పద గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.
2. ప్రత్యుజ్జగామ : జగామ - జగ్మతుః - జగ్ముః, 'ప్రతి' 'ఉత్' ఇత్యుప సర్గ ద్వయ పూర్వకాత్ 'గమ్ - గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.
3. ఉవాచ : ఉవాచ - ఊచతుః - ఊచుః. 'వచ - పరిభాషణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.
5. ఆపాద్యతే : పాద్యతే - పాద్యేతే - పాద్యన్తే. ఆఙ్ - ఇత్యుప సర్గ పూర్వకాత్ 'పద - గతౌ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్మణి లటి ప్ర. ఏ.
8. నిర్వర్త్యతే : వర్త్యతే - వర్త్యేతే - వర్త్యన్తే నిర్ - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'వృతు - వర్తనే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్మణి లటి ప్ర. ఏ.
9. ఆమృశ్యతే : [illegible]తే - మృశ్యతే - మృశ్యన్తే. ఆ ఇత్యుపసర్గ పూర్వ[illegible]త 'మృశ ఆమర్శనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లటి ప్ర. ఏ.
12. అవోచత్ : అవోచత్ - అవోచతామ్ - అవోచన్. 'బ్రూఞ్ - వ్యక్తాయాం వాచి' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లుఙి ప్ర. ఏ.
13. అవేహి : ఇహి, ఇతాత్ - ఇతమ్ - ఇత. అవ, ఆఙ్ ఇత్యుప సర్గ ద్వయ పూర్వకాత్ 'ఇణ్ - గతౌ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లటి మ. ఏ.

13. కల్పేత - కల్పేత - కల్పేయాతామ్ - కల్పేరన్. 'కృపూ - సామర్థ్యే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి విధిలిఙి ప్ర. ఏ.

14. అతిశేషే : శేషే - శయాథే - శయధ్వే అతి - ఇత్యుపసర్గ పూర్వ కాత్ 'శీఙ్ - స్వప్నే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లటి మ. ఏ.

15. ఆభాసి : భాసి - బాథః - భాథ. ఆఙ్ ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'భా దీప్తౌ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లటి మ. ఏ.

16. వ్యనక్తి : వ్యనక్తి - వ్యఙ్క్తః - వ్యఞ్జన్తి. వి-ఇత్యుపసర్గ పూర్వ కాత్ 'అఞ్జో' - మ్రక్షణ కాంతి గతిషు' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర.ఏ.

17. యతిష్యే : యతిష్యే - యతిష్యావహే - యతిష్యామహే. 'యతీ - ప్రయత్నే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లృటి ఉ. ఏ.

17. అస్తు : అస్తు. స్తాత్ - స్తామ్ - సన్తు, 'అస - భువి' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

17. అర్ధతి : అర్దతి - అర్దతః - అర్దన్తి. 'అర్ద - గతౌ యాచనే చ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

18. అన్వయుంక్త : అయుఙ్క్త - అయుఞ్జాతామ్ - ఆయుఞ్జత. అను ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ యుజిర్ - యోగే ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లఙి ప్ర. ఏ.

19. ఆచచక్షే : చచక్షే - చచక్షాతే - చచక్షిరే ఆఙ్ - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'చక్షిఙ్ - వ్యక్తాయాం వాచి' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

20. అభూత్ : అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్ 'భూ - సత్తాయామ్' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లుఙి ప్ర. ఏ.

20. అగణయత్ : అగణయత్ - అగణయతామ్ - అగణయన్. 'గణ- సంఖ్యానే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లఙి ప్ర. ఏ.

21. ఆహర : హర, హరతాత్ - హరతమ్ - హరత. ఆఙ్ - ఇత్యుప
సర్గ పూర్వకాత్, 'హృఞ్ హరణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి
లోటి మ. ఏ.

22. అభ్యుత్సహే : ఉత్సహే - ఉత్సాహావహే - ఉత్సహామహే. అభి -
ఉత్ - ఇత్యుపసర్గ ద్వయ పూర్వకాత్ 'షహ - మర్షణే'
ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లటి ఉ. ఏ.

23. జగాద : జగాద - జగదతుః - జగదుః గద - వ్యక్తాయాం వాచి
ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

24. అర్హసి : అర్హసి - అర్హథః - అర్హథ. 'అర్హ - పూజాయామ్'
ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తటి లటి మ. ఏ.

25. యతే : యతే - యతావహే - యతామహే 'యతీ - ప్రయత్నే'
ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ఉ. ఏ.

26. ప్రత్యగ్రహీత్ : అగ్రహీత్ - అగ్రహీష్టామ్ - అగ్రహీషుః, ప్రతి-
ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'గ్రహ - ఉపాదానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః
కర్తరి లఙి ప్ర. ఏ.

26. చకమే : చకమే - చకమాతే - చకమిరే. 'కము-కాంతౌ' ఇత్యస్మా
ద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

27. విజఘ్నే : జఘ్నే - జఘ్నాతే - జఘ్నిరే. వి - ఇత్యుపసర్గపూర్వ
కాత్ 'హన - హింసాగత్యోః' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి లిటి
ప్ర. ఏ.

28. అధిశిశ్యే : శిశ్యే - శిశ్యాతే - శిశ్యిరే. అధి - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్
'శీఙ్-స్వప్నే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

29. శశంసుః : శశంస - శశంసతుః - శశంసుః. 'శంసు - స్తుతౌ'
ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. బ.

30. దిదేశ : దిదేశ - దిదిశతుః - దిదిశుః 'దిశ - అతిసర్జనే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

31. అభూతామ్ : అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్. 'భూ-సత్తాయామ్' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లుఙి ప్ర. ద్వి.

34. లభస్వ : లభస్వ - లభేథామ్ - లభధ్వమ్. 'డు లభష్ - ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోటి మ. ఏ.

35. ప్రతీయాయ : ఇయాయ - ఈయతుః - ఈయుః. ప్రతి - ఇత్యుప సర్గపూర్వకాత్ 'ఇణ్ - గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

35. లేభే : లేభే - లేభాతే - లేభిరే. 'డు లభష్ - ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

36. సుషువే : సుషువే - సుషువాతే - సుషువిరే. 'షూఙ్ - ప్రాణిగర్భ విమోచనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

36. చకార : చకార-చక్రతుః - చక్రుః. 'డు కృఞ్ - కరణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

37. బిభిదే : బిభిదే - బిభిదాతే - బిభిదిరే. 'భిదిర్ - విదారణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

38. ఆచకాంక్ష : చకాంక్ష - చకాంక్షతుః - చకాంక్షుః. 'ఆఙ్ - ఇత్యుప సర్గపూర్వకాత్' 'కాక్షి - కాంక్షాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

40. ప్రస్థాపయామాస : స్థాపయామాస - స్థాపయామాసతుః - స్థాపయా మాసుః. ప్ర - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ష్ఠా - గతినివృత్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

41. బభూవుః : బభూవ - బభూవతుః - బభూవుః. 'భూ-సత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. బ.

42. నివేశయామాస : వేశయామాస - వేశయామాసతుః - వేశయామాసుః. ని ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'విశ - ప్రవేశనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజంతాత్ కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

43. ఉన్మమజ్జ : మమజ్జ - మమజ్జతుః - మమజ్జుః. ఉత్ - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'టు మస్జో - శుద్ధౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

43. బభౌ : బభౌ - బభతుః - బభుః. 'భా - దీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

46. ఉత్ససర్ప : ససర్ప - ససృపతుః - ససృపుః. ఉత్ - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'సృప్ - గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

47. దిదీపే : దిదీపే - దిదీపాతే-దిదీపిరే. 'దీ - దీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

50. జఘాన : జఘాన - జఘ్నతుః - జఘ్నుః 'హన - హింసాగత్యోః' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

53. అస్మి : అస్మి - స్వః - స్మః 'అస - భువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ఉ. ఏ.

54. అగచ్ఛత్ : అగచ్ఛత్ - అగచ్ఛతామ్ - అగచ్ఛన్ 'గమ్ - గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙి ప్ర. ఏ.

55. భేత్స్యతి : భేత్స్యతి - భేత్స్యతః - భేత్స్యన్తి 'భిదిర్ - విదారణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లృటి ప్ర. ఏ.

56. సంయోక్ష్యసే : యోక్ష్యసే - యోక్ష్యేథే - యోక్ష్యధ్వే-సం ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'యుజిర్ - యోగే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లృటి మ. ఏ.

56. కుర్యామ్ : కుర్యామ్ - కుర్యావ - కుర్యామ 'డు కృఞ్ - కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి విధిలిఙి ఉ. ఏ.

51. ఆదత్స్వ - దత్స్వ - దదాథామ్ - దద్ధ్వమ్. ఆఙ్ - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'డు దాఞ్ - దానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోటి మ. ఏ.

58. అభూః : అభూః - అభూతమ్ - అభూత 'భూ - సత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లుఙి మ. ఏ.

59. జగ్రాహ : జగ్రాహ - జగృహతుః - జగృహుః 'గ్రహ-ఉపాదానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

60. యయౌ : యయౌ - యయతుః - యయుః. 'యా - ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

62. ఉపాచరత్ : అచరత్ - అచరతామ్ - అచరన్. ఉప - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'చర - గతిభక్షణయోః' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙి ప్ర. ఏ.

62. మేనే : మేనే - మేనాతే-మేనిరే 'మను-అవబోధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

63. అధ్యువాస : ఉవాస - ఊషతుః - ఊషుః. అధి-ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'వస-నివాసే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిటి ప్ర. ఏ.

65. ప్రాబోధయన్ : అబోధయత్ - అబోధయతామ్ - అబోధయన్ - ప్ర - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'బుధ - అవగమనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙి ప్ర. బ.

66. ముఞ్చ : ముఞ్చ, ముఞ్చతాత్ - ముఞ్చతం - ముఞ్చత. 'ముచ్ - మోక్షణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోటి మ. ఏ.

66. బిభర్తి : బిభర్తి - బిభృతః - బిభ్రతి 'డుభృఞ్-భరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

67. వినోదయతి : నోదయతి - నోదయతః నోదయన్తి. వి - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'నుద - ప్రేరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ణిజన్తాత్ కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

67. విజహాతి : జహాతి - జహితః, జహీతః - జహతి. వి - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'ఓహాక్ - త్యాగే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

68. అధిరోహతామ్ : రోహతు, రోహతాత్ - రోహతామ్ - రోహన్తు. అధి - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'రుహ - బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లోటి ప్ర. ద్వి.

69. హరతి : హరతి - హరతః - హరన్తి 'హృఞ్ - హరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

69. సంసృజ్యతే : సృజ్యతే - సృజ్యేతే - సృజ్యన్తే. సం - ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'సృజ - విసర్గే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

70. ఆభాతి : భాతి - భాతః - భాన్తి. 'ఆఙ్ - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'భా దీప్తౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

71 ఆక్రమతే : క్రమతే - క్రమేతే - క్రమన్తే. ఆఙ్-ఇత్యుపసర్గపూర కాత్ 'క్రము - పాదవిక్షేపే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

71. ఉచ్ఛినత్తి : ఛినత్తి - ఛిన్తః - ఛిన్దన్తి. ఉత్ - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఛిదిర్ - ద్వైధీకరణే, ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

73. మలినయన్తి : మలినయతి - మలినయతః - మలినయన్తి 'మలినాని కుర్వన్తి' ఇత్యస్మిన్నర్థే మలినయతి ఇతి క్యజన్తాత్ ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. బ.

74. భవన్తి : భవతి - భవతః - భవన్తి 'భూ - సత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

74. అనువదతి : వదతి - వదతః - వదన్తి. అను - ఇత్యుపసర్గ పూర్వ కాత్ 'వద - వ్యక్తాయాం వాచి' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

75. ఉజ్ఝాంచకార : ఉజ్ఝాంచకార - ఉజ్ఝాంచక్రతుః - ఉజ్ఝాంచక్రుః 'ఉజ్ఝ - విసర్గే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లటి ప్ర. ఏ.

76. అగాత్ : అగాత్ - అగాతామ్ - అగుః. 'ఇణ్ - గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లఙి ప్ర. ఏ.

సమాసాః

1\. 1) క్షిత్యాః ఈశః క్షితీశః, తం క్షితీశమ్ (ష. త.)
2) నిశ్శేషం విశ్రాణితం కోశజాతం యేన సః, నిశ్శేష......కోశ జాతః, తమ్. (బ)
3) ఉపాత్తా విద్యాః యేన సః ఉపాత్తవిద్యః (బ)
4) గురవే దక్షిణా గురుదక్షిణా, తాం అర్థయతీతి గురుదక్షిణార్థీ (కృ. వృ.)
5) వరతంతోః శిష్యః వరతంతుశిష్యః (ష. త.) (1)

2\. 1) మృదోః వికారః మృన్మయమ్, తస్మిన్ మృన్మయే.
2) పీతం హిరణ్మయం యస్య సః, పీతహిరణ్మయః, తస్య భావః- పీతహిరణ్మయత్వం, తస్మాత్ పీత...త్వాత్. (త)
3) అర్ఘార్థమిదం అర్ఘ్యం, తత్ అర్ఘ్యమ్ (త)
4) అనర్ఘం శీలం యస్య సః అనర్ఘశీలః (బ)
5) శ్రుతేన ప్రకాశత ఇతి శ్రుతప్రకాశః. తం శ్రుతప్రకాశమ్ (కృ వృ)
6) అతిథిషు సాధుః ఆతిథేయః (త. వృ.)

3\. 1) విధి మర్హతీతి విధివత్, విధిం జానాతీతి విధిజ్ఞః (కృ.)
2) తపః ఏవ ధనం యస్య సః తపోధనః (బ)

3) మాన ఏవ ధనం యేషాం తే మానధనాః (బ) అగ్రే యాతీతి అగ్రయాయీ, (కృ) మానధనానాం అగ్రయాయీ మానధనాగ్ర యాయీ (ష. త).

4) విష్టరం భజతీతి విష్టరభాక్, తం విష్టరభాజమ్ (కృ)

5) కృతః అంజలిః యేన సః కృతాంజలిః (బ)

6) వేత్తీతి విత్, కృత్యానాం విత్ కృత్యవిత్. (వ. త)

4. 1) కుర్వన్తీతి కృతః, మంత్రాణాం కృతః మంత్రకృతః. తేషాం మంత్రకృతామ్ (కృ. వృ).

2) పశ్యన్తీతి ఋషయః. తేషాం ఋషీణామ్.

3) కుశాగ్రమివ బుద్ధిః యస్య సః కుశాగ్రబుద్ధిః(బ), తస్య సంబుద్ధిః కుశాగ్రబుద్ధే.

4) కుశల మస్యాస్తీతి కుశలీ (త. వృ).

5) ఉష్ణాః రశ్మయః యస్య సః ఉష్ణరశ్మిః. తస్య ఉష్ణరశ్మేః (బ)

5. 1) వసూని అస్య సన్తీతి వాసవః. వాసవస్య ధైర్యం లుమ్పతీతి వాస...లోపి (కృ.)

2) మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తస్య మహర్షేః (క. ధా).

3) త్రిస్రః విధాః యస్య తత్ త్రివిధం (బ)

6. 1) అధారస్య బంధః ఆధారంబంధః, ఆధారబంధః ప్రముఖః యేషాం తే (బ), ఆధార...ప్రముఖాః, తైః ఆధా...ముఖైః.

2) సుతేభ్యో నిర్గతో విశేషో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా సుతనిర్వి శేషమ్.

3) వాయుః ఆదిః యస్య సః వాయ్వాదిః (బ)

4) ఛిన్దన్తీతి ఛిదః, శ్రమస్య ఛిదః శ్రమచ్ఛిదః, తేషాం శ్రమచ్ఛిదామ్ (కృ. వృ).

5) పాద్యైః పిబన్తీతి పాదపాః (కృ.), అశ్రమే పాదపాః (స. త.) ఆశ్రమపాదపాః తేషాం, ఆశ్ర...పానామ్.

7. 1) నియమార్థం అభిషేకః, నియమాభిషేకః.

2) షణ్ణాం పూరణః షష్ఠః, షష్ఠో భాగః షష్ఠః. ఉంఛేషు షష్ఠః. ఉంఛ షష్ఠః. ఉంఛషష్ఠేన అంకితాని సైకతాని యేషు-తాని ఉంఛషష్ఠాంకిత సైకతాని (బ)

8. 1) క్రియాణాం నిమిత్తాని క్రియానిమిత్తాని, తేషు (ష. త.) క్రియానిమిత్తేషు.

2) న భగ్నః అభగ్నః (న. త.) అభగ్నః కామః యేషాం తే - అభగ్నకామాః (బ)

3) తేషాం అంకాః ఏవ తదంకాః. తదంకా ఏవ శయ్యాః తదంక శయ్యాః - తదంకశయ్యాసు చ్యుతాని నాభినాళాని యస్యాస్సా, తదంక...నాళా. (బ).

4) న విద్యతే అఘం యస్యాస్సా అనఘా.

9. 1) పచ్యత ఇతి పాకః, నీవారస్య పాకః నీవారపాకః. సః ఆదిః యస్మిన్ తత్ నీవారపాకాది. (బ).

2) కడఙ్గర మర్హన్తీతి కడఙ్గరీయాః, తైః కడఙ్గరీయైః.

3) జనపదా దాగతాః జానపదాః. తైః జానపదైః.

4) కాలేషు ఉపపన్నాః కాలోపపన్నాః, కాలోపపనాశ్చ తే అతిథయశ్చ కాలోపపన్నాతిథయః - తేషాం కల్ప్యాః భాగాః యస్య తత్ కాలో.........కల్ప్యభాగమ్.

5) వనే భవం వన్యం.

6) శరీరస్య స్థితిః శరీరస్థితిః, శరీరస్థితేః సాధనం శరీరస్థితిసాధనమ్. (ష. త.).

10. 1) మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః, తేన మహర్షిణా (క. స.)

2) ద్వయోః పూరణః ద్వితీయః. తం ద్వితీయమ్.

3) సర్వే చ తే ఉపకారాశ్చ సర్వోపకారాః. తేషాం క్షమః. తం సర్వో......క్షమమ్.

11. నియోగస్య క్రియా, నియోగక్రియా, తయా నియోగక్రియయా

12. 1) అర్ఘ మర్హతీ త్యర్ఘ్యం. అర్ఘ్యస్య పాత్రం అర్ఘ్యపాత్రం, తేన అనుమితః వ్యయః యస్య తస్య - అర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య.

2) స్వస్య అర్థః స్వార్థః స్వార్థస్య ఉపపత్తిః, తాం స్వార్థోపపత్తిమ్

3) దుర్బలా ఆశా యస్య సః దుర్బలాశః. (బ)

14. 1) కులేన ఉచితా కులోచితా. (తృ. త.)

2) మహాన్ భాగో యస్య సః మహాభాగః, (బ) తస్య సంబుద్ధిః హే మహాభాగ.

3) వ్యతీతః కాలః యస్య సః వ్యతీతకాలః. (బ)

4) అర్థయతీ త్యర్థీ, అర్థినో భావః అర్థిభావః తస్మాత్ అర్థిభావాత్.

15. 1) శరీరమేవ శరీరమాత్రం, తేన శరీరమాత్రేణ.

2) తీర్థే ప్రతిపాదితా బుద్ధిః యేన సః తీర్థప్రతిపాదితర్ధిః.

3) అరణ్యే భవాః ఆరణ్యకాః ఆరణ్యకైః ఉపాత్తా, ఫలమేవ ప్రసూతిర్యస్య సః ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిః.

16. 1) అధిపాతీ త్యధిపః, నరాణా మధిపః నరాధిపః. ఏకశ్చాసౌ నరాధిపశ్చ ఏకనరాధిపః.

2) న విద్యతే కించన యస్య సః అకించనః, తస్య భావః, ఆకించ
నత్వమ్.

3) మఖా జ్జాయత ఇతి మఖజమ్,

4) పర్యాయేణ పీతః, పర్యాయపీతః. తస్య పర్యాయపీతస్య,

5) కళానాం క్షయః కళాక్షయః. (ష. త.)

6) శ్లాఘితుం యోగ్యః శ్లాఘ్యః, అత్యన్తం శ్లాఘ్యః శ్లాఘ్యతరః.

7) హిమో గుణో విద్యతే యేషాం తే హిమాః, హిమాః అంశవః
అస్యేతి హిమాంశుః.

8) ఉష్ణః గుణో విద్యతే యేషాం తే ఉష్ణాః, ఉష్ణాః అంశవః అస్యేతి
ఉష్ణాంశుః.

9) ఏకశ్చాసౌ నరాధిపశ్చ ఏకనరాధిపః.

17. 1) న విద్యతే అన్యత్ కార్యం యస్య సః అనన్యకార్యః.

2) గురోః అర్థః గుర్వర్థః తం గుర్వర్థమ్.

3) నిర్గళితం అంబ్వేవ గర్భే యస్య తం నిర్గళితాంబుగర్భమ్.

4) శరది ఘనః, శరద్ఘనః. తం శరద్ఘనమ్.

18. 1) ప్రతియాతుం కామో యస్య సః ప్రతియాతుకామః. తం
ప్రతి......కామమ్.

2) నృణాం పతిః నృపతిః.

3) ఏతత్ పరిమాణ మస్య ఏతావత్.

19. 1) యథార్థం యథావత్.

2) విహితః అధ్వరః యేన సః, తస్మై, విహితాధ్వరాయ, (బ.)

3) స్మయశ్చ ఆవేశశ్చ స్మయావేశౌ (ద్వం), తాభ్యాం వివర్జితః
(తృ. త.). తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ.

4) వర్ణాశ్చ ఆశ్రమాశ్చ వర్ణాశ్రమాః(ద్వం). తేషాం వర్ణాశ్రమాణామ్

5) వర్ణః అస్యాస్తీతి వర్ణీ.

6) విచష్టే ఇతి విచక్షణః.

20. 1) సమాప్తాః విద్యాః యేన తేన సమాప్తవిద్యేన.

2) గురవే దక్షిణా గురుదక్షిణా. తస్యై గురుదక్షిణాయై.

3) న స్ఖలితః అస్ఖలితః అస్ఖలితః ఉపచారః యస్యాం సా, తాం అస్ఖలితోపచారాం.

21. 1) నిర్బంధేన సంజాతా రుట్ యస్య సః నిర్బంధసంజాతరుట్. తేన నిర్బం... రుషా. (బ)

2) కృశస్య భావః కార్శ్యం. అర్థస్య కార్శ్యమ్ (ష. త.)

3) న చింతయిత్వా - అంచింతయిత్వా.

4) విద్యానాం పరిసంఖ్యా, విద్యాపరిసంఖ్యా. (ష. త.) తయా విద్యాపరిసంఖ్యయా.

22. 1) సపర్యాయాః విధిః సపర్యావిధిః, సపర్యావిధేః భాజనం సపర్యావిధిభాజనమ్. (ష. త.) తేన సపర్యావిధిభాజనేన.

2) ప్రభురితి శబ్దః ప్రభుశబ్దః, ప్రభుశబ్దః శేషః యస్య తం - ప్రభుశబ్దశేషమ్.

3) అల్పాత్ ఇతరః, అల్పేతరః అల్పేతరస్య భావః, అల్పేతరత్వం,

4) శ్రుతస్య నిష్క్రియః శ్రుతనిష్క్రియః, (ష. త.) తస్య - శ్రుతనిష్క్రియస్య.

23. 1) ద్వాభ్యాం జాయత ఇతి ద్విజః ద్విజానాం రాజా ద్విజరాజః, ద్విజరాజస్య కాంతిరివ కాంతిః యస్య సః, ద్విజరాజకాంతిః.

2) విదన్తీతి విదః. వేదానాం విదః వేదవిదః తేషాం వేదవిదాం.

3) ఇంద్రియాణాం వృత్తిః ఇంద్రియవృత్తిః, ఏనసో నివృత్తా ఏనోనివృత్తా. ఏనోనివృత్తా ఇంద్రియవృత్తిః యస్య సః. ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిః.

4) ఏకశ్చాసౌ నాథశ్చ ఏకనాథః, జగతాం ఏకనాథః జగదేకనాథః

24. 1) గురవే అర్థః తం గుర్వర్థమ్.
2) శ్రుతస్య పారం దృష్టవాన్ శ్రుతపారదృశ్వా.
3) అన్యో వదాన్యో వదాన్యాన్తరః, తం వదాన్యాన్తరమ్.
4) నవ శ్చాసౌ అవతారశ్చ, నవావతారః, పరీవాదస్య నవావతారః, పరీ...వతారః.

25. 1) మమేదం మదీయం. తస్మిన్ మదీయే.
2) చతుర్ణాం పూరణః చతుర్థః.
3) అగ్నీనాం అగారం అగ్న్యగారం తస్మి న్నగ్న్యగారే
4) ద్వే వా త్రీణి వా ద్విత్రాణి;
5) తవ అర్థః త్వదర్థః. తం త్వదర్థమ్.

26. 1) న వితథః అవితథః, తం అవితథమ్.
2) అగ్రే జన్మ యస్య సః అగ్రజన్మా (బ)
3) ఆత్తః సారః యస్యా స్సా అత్తసారా, తాం ఆత్తసారామ్.
4) కుత్సితం బేరం యస్య సః కుబేరః తస్మాత్ కుబేరాత్.

27. 1) వసిష్ఠస్య మంత్రః, వసిష్ఠమంత్రః తేన ఉక్షణం వసి...క్షణం, తేన జన్యః యః ప్రభావః తస్మాత్ వసి...భావాత్.
2) ధర న్తీతి ధరాః. మహ్యాః ధరాః మహీధరాః. ఉదన్వ న్తశ్చ ఆకాశశ్చ మహీధరాశ్చ ఉదన్వదాకాశమహీధరాః. తేషు ఉద...ధరేషు.
3) మరుతస్సఖా మరుత్సఖః, తస్య మరుత్సఖస్య.
4) వారీణాం వాహకః వలాహకః, తస్య వలాహకస్య.

28. 1) అస్త్రాణి గర్భే యస్య సః, అస్త్రగర్భః, తం అస్త్రగర్భమ్.
2) సామ న్త ఇతి సమ్భావనా సామన్తసమ్భావనా, తయా సామన్త సమ్భావనయా.

3) కైలాసస్య నాథః కైలాసనాథః, తం కైలాసనాథమ్.

4) జేతుం ఇచ్ఛుః జిగీషుః.

29. 1) ప్రయాణస్య అభిముఖః ప్రయాణాభిముఖః, తస్మై ప్రయాణాభిముఖాయ.

2) విస్మయేన సహ వర్తన్త ఇతి సవిస్మయాః.

3) హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్మయీ, తాం హిరణ్మయీమ్.

30. 1) భువః పతిః భూపతిః.

2) హేమ్నో రాశిః హేమరాశిః. భాసురశ్చాసౌ హేమరాశిశ్చ భాసురహేమరాశిః తం...భాసురహేమరాశిమ్,

3) వజ్రేణ భిన్నం, వజ్రభిన్నమ్.

31. 1) సాకేతే నివసతీతి సాకేతనివాసీ తస్య, సాకేతనివాసినః.

2) అభినంద్యం సత్త్వం (వ్యవసాయః) యస్యసః అభినంద్యసత్త్వః.

3) గురవే ప్రదేయం, గురుప్రదేయం, తస్మాదధికం గురుప్రదేయాధికం, తస్మిన్నిస్పృహః, గురుప్రదేయాధికనిస్పృహః,

4) అర్థయత ఇత్యర్థీ, అర్థినః కామః అర్థికామః, తస్మాత్ అర్థికామాత్,

5) అధికం ప్రదదాతీతి అధికప్రదః.

32. 1) ఉష్ట్రాశ్చ వామ్యశ్చ ఉష్ట్రవామ్యః తాసాం శతైః వాహితః అర్థః యేన సః ఉష్ట్రవామీశతవాహితార్థః. తం, ఉష్ట్ర......తార్థమ్.

2) ప్రజానామీశ్వరః ప్రజేశ్వరః, తం ప్రజేశ్వరమ్.

3) ప్రీతం మనః యస్య సః ప్రీతమనాః.

4) పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః, ఆనతః పూర్వకాయః యస్య తం ఆన...కాయం.

33. 1) కామాన్ సూతే ఇతి కామసూః (కృ. వృ.).

2) మనస ఈషితం మనీషితం.

34. 1) ఆత్మనో గుణాః, ఆత్మగుణాః. ఆత్మగుణానాం అనురూపః ఆత్మగుణానురూపః, తం ఆత్మగుణానురూపమ్.

2) పాతీతి పితా.

3) పునః ఉక్తం పునరుక్తం, పునరుక్తమివ పునరుక్తభూతం. ఇవార్థే భూతశబ్దః, మాతృభూతః పితృభూత ఇతి. భూత సమశబ్దౌ పర్యాయా వితి అమరః.

4) అనుగతం రూపమస్యే త్యనురూపః, ఆత్మనోఽనురూపః తం.

35. 1) జీవానాం లోకః జీవలోకః (ప్రాణిసమూహః).

36. 1) బ్రహ్మణః ఇదం బ్రాహ్మం, తస్మిన్ బ్రాహ్మే.

2) ఈషదసమాప్తః కుమారః కుమారకల్పః, తం కుమారకల్పమ్.

3) ఆత్మనో జన్మ యస్య సః ఆత్మజన్మా. తం ఆత్మజన్మానమ్.

4) న జాయత ఇత్యజః, తం అజమ్.

37. 1) ఓజః అస్యాస్తీతి ఓజస్వీ.

2) నిసర్గ ఏవ నైసర్గికమ్.

3) ఉన్నతస్య భావః ఉన్నతత్వమ్.

4) ప్రకృష్టో దీపః ప్రదీపః, తస్మాత్ ప్రదీపాత్.

38. 1) ఉపాత్తాః విద్యాః యేన తం ఉపాత్తవిద్యమ్.

2) యూనో భావో యౌవనమ్. యౌవన స్యోద్భేదః, యౌవనోద్భేదః

3) విశేషేణ కాన్తః విశేషకాంతః.

4) అభిలాషేణ సహ వర్తత ఇతి సాభిలాషా. (బ)

5) కన్యతే (కాంక్ష్యతే) ఇతి కన్యా.

39. 1) స్వయంవరాయ స్వయంవరార్థమ్.

2) కుమార స్యానయనం, కుమారానయనమ్, తస్మిన్నుత్సుకేన కుమా...కేన.

40. 1) శ్లాఘ్యః సంబంధః యస్య సః శ్లాఘ్యసమ్బన్ధః. తం శ్లాఘ్య సంబంధమ్.

2) దారాణాం క్రియా దారక్రియా, దారక్రియాయా యోగ్యాదశా యస్య తం దారక్రియాయోగ్యదశమ్.

3) సైన్యై స్సహ వర్తత ఇతి ససైన్యమ్ (బ)

4) ధీయతే అస్యామితి ధానీ, రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ, విదర్భాణాం అధిపః విదర్భాధిపః, విదర్భాధిపస్య రాజధానీ విదర్భాధిపరాజధానీ, తాం విదర్భా...ధానీమ్.

41. 1) ఉపకార్యాసు రచితాః, ఉపకార్యారచితాః. ఉపకార్యారచితాశ్చ తే ఉపచారాశ్చ - ఉపకార్యారచితోపచారాః.

2) వనే భవాః వన్యాః, వన్యేభ్య ఇతరాః యేషాం తే వన్యేతరాః.

3) జనపదేభ్య ఆగతాః జానపదాః. జానపదానాం ఉపదాః జానపదోపదాః, తాభిః జానపదోపదాభిః.

4) మనుజానా మిన్ద్రః మనుజేన్ద్రః. మనుజేన్ద్రస్య సూనుః. తస్య. మనుజేన్ద్రసూనోః.

5) ఉద్యానాన్యేవ విహారాః ఉద్యానవిహారాః తైః. ఈషదసమాప్తాః - ఉద్యానవిహారాః ఉద్యాన విహారకల్పాః.

42. 1) నర్మదాయా రోధః, నర్మదారోధః. తస్మిన్ నర్మదారోధసి.

2) శీకరైః అర్ద్రాః శీకరార్ద్రాః, తైః శీకరార్ద్రైః.

3) ఆనర్తితాః నక్తమాలాః (తమాలాః) యస్మిన్ తస్మిన్ ఆనర్తిత నక్తమాలే.

4) రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్య తత్ రజోధూసరకేతు, తత్.

5) సలిలస్యాన్తః అన్తస్సలిలం, సూచితః అన్తస్సలిలే ప్రవేశో యస్య సః సూచితాన్తస్సలిలప్రవేశః.

6) ప్రశస్తౌ గణ్డౌ గణ్డభిత్తీ, నిర్ధౌతం దానం యయోస్తే నిర్ధౌతదానే అమలే గణ్డభిత్తీ యస్య సః, నిర్ధౌత...భిత్తిః.

43. 1) విశ్రాణితాః ధాతవః యేన సః విశ్రాణితధాతుః, నిశ్శేషం విశ్రాణిత ధాతుః నిశ్శేష విశ్రాణిత ధాతుః - తేన నిశ్శేషవిశ్రాణితధాతునా.

2) ఋక్షాః అస్మిన్ సన్తీతి ఋక్షవాన్, తస్య ఋక్షవతః.

3) ఊర్ధ్వం రేఖాః ఊర్ధ్వరేఖాః. నీలాశ్చ తాః ఊర్ధ్వరేఖాశ్చ నీలోర్ధ్వ రేఖాః, నీలోర్ధ్వరేఖాభి శ్శబలం, నీలో...బలం, తేన నీలో...లేన

4) దన్తయోః ద్వయం దన్తద్వయం, తేన దన్తద్వయేన.

5) అశ్మనా వికుంఠితం, తేన అశ్మవికుంఠితేన.

45. 1) సంహారశ్చ విక్షేపశ్చ సంహారవిక్షేపౌ, లఘ్వీ చాసౌ క్రియా చ లఘుక్రియా, సంహారవిక్షేపయోః లఘుక్రియా యస్య తేన - సంహార...క్రియేణ.

2) తీరస్యాభిముఖః తీరాభిముఖః.

3) వార్యాః అర్గళా వార్యర్గళా, తస్యా భఙ్గః వార్యర్గళాభఙ్గః, తస్మిన్ వార్యర్గళాభఙ్గే.

46. 1) శైలేన ఉపమా యస్య సః శైలోపమః.

2) శైవలానాం మంజర్యః శైవలమంజర్యః. తాసాం శైవల మంజరీణామ్.

3) తేన ఉత్పీడితః, తదుత్పీడితః, వారీణాం రాశిః వారిరాశిః, తదుత్పీ డితా వారిరాశిః యేన సః తదుత్పీడితవారిరాశిః

4) సరితః ప్రవాహః సరిత్ప్రవాహః.

47 1) ఏకశ్చాసౌ నాగశ్చ ఏకనాగః. తస్య ఏకనాగస్య

2) ప్రశస్తౌ కపోలౌ కపోలభిత్తీ, తయోః కపోలభిత్త్యోః.

3) జలే అవగాహః జలావగాహః. క్షణమేవ క్షణమాత్రమ్. జలావగాహేన క్షణమాత్రం శాన్తా, జలా...శాన్తా.

4) వనే భవాః వన్యాః, వన్యేభ్య ఇతరాః వన్యేతరాః. అనేకేన పిబన్తీతి అనేకపాః, వన్యేతరాశ్చ తే అనేకపాశ్చ వన్యేతరానేకపాః తేషాం దర్శనం, తేన వన్యేతరానేకపదర్శనేన.

5) మద ఏవ దుర్దినం, మదదుర్దినం,మదదుర్దినస్య శ్రీః మదదుర్దినశ్రీః.

48 1) సప్త ఛదాః యస్య సః సప్తచ్ఛదః. తస్య క్షీరవత్ కటుఃప్రవాహో యస్య సః, తం సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహమ్.

2) తస్యా ఇదం తదీయమ్.

3) విలంఘితః ఆధోరణానాం తీవ్రో యత్నః యైస్తే,విలంఘితాధోరణయత్నాః.

4) సేనాయాం గజేంద్రాః సేనాగజేంద్రాః.

49. 1) ఛిన్నాః బంధా యైస్తే ఛిన్నబంధాః, యుగం వహన్తీతి యుగ్యాః. ఛిన్నబంధాః ద్రుతయుగ్యాః యస్మిన్ సః; ఛిన్నబంధ ద్రుతయుగ్యః. స చాసౌ శూన్యశ్చ తం ఛిన్న...శూన్యమ్.

2) భగ్నాః అక్షాః యేషాం తే భగ్నాక్షాః, భగ్నాక్షాః పర్యస్తాః రథాః యస్మింస్తత్ భగ్నాక్షపర్యస్తరథమ్.

3) రామాణాం పరిత్రాణే విహస్తాః యోధాః యస్మిన్ తం రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధమ్.

4) సేనాయా నివేశః సేనానివేశః, తం సేనానివేశమ్.

50. 1) హన్తుం యోగ్యో వధ్యః, న వధ్యః అవధ్యః.

2) కరః అస్యాస్తీతి కరీ.

3) న అత్యాయతం నాత్యాయతం నాత్యాయతం కృష్టం శార్ఙ్గం యేన సః, నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః

51. 1) విద్ధ ఏవ విద్ధమాత్రః. నాగస్య రూపం, నాగరూపమ్,

2) తేన విస్మితం తద్విస్మితం తద్విస్మితం చ తత్ సైన్యం చ తద్విస్మితసైన్యం తేన దృష్టః తద్విస్మితసైన్యదృష్టః.

52. 1) ప్రభాయాః మండలం ప్రభామణ్డలం. స్ఫురచ్చ తత్ప్రభామణ్డలం చ స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమ్. తస్య మధ్యే వర్తత ఇతి స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమధ్యవర్తీ.

2) వ్యోమ్ని చరతీతి వ్యోమచరం, తత్ వ్యోమచరమ్.

3) ప్రభావేన ఉపనతాని ప్రభావోపనతాని తైః ప్రభావోపనతైః,

4) కల్పద్రుమాత్ ఉత్థా యేషాం తైః కల్పద్రుమోత్థైః.

5) దశనానాం ప్రభాః దశనప్రభాః, తాభిః దశనప్రభాభిః.

6) ఉరఃస్థలే తారహారాః. సంవర్ధితాః ఉరఃస్థలతారహారాః యేన సః సంవర్ధితోరఃస్థలతారహారః.

7) కల్పయతి మనోరథ మితి కల్పః, కల్పస్య ద్రుమః కల్పద్రుమః అథవా కల్పఫలకో ద్రుమః కల్పద్రుమః. కల్పద్రుమాదుత్థా యేషాం తైః.

8) వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ - వక్తా.

53. 1) మతఙ్గస్య శాప మతఙ్గశాపః, తస్మాత్ మతఙ్గశాపాత్.

2) అవలేపః మూలం యస్య సః అవలేపమూలః, తస్మాత్ అవలేపమూలాత్.

3) మతఙ్గాత్ జాయత ఇతి మతంగజః-తస్య భావః మతఙ్గజత్వం.

4) గంధర్వాణాం పతిః గంధర్వపతిః, తస్య గంధర్వపతేః.

5) తన్వాః జాయత ఇత తనూజః, తం తనూజమ్.

6) ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః - తం ప్రియంవదమ్.

7) ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః, తస్య ప్రియదర్శనస్య.

54. 1) మృదోర్భావః మృదుతా, తాం మృదుతామ్.

2) ఉష్ణస్య భావః ఉష్ణత్వమ్.

3) అగ్నిశ్చ ఆతపశ్చ అగ్న్యాతపౌ, తయోః స్సంప్రయోగః తస్మాత్ అగ్న్యాతపసంప్రయోగాత్.

4) శీతస్య భావః శైత్యమ్.

55. 1) ఇక్ష్వాకువంశే ప్రభవో యస్య సః ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః.

2) వపుషో మహిమ వపుర్మహిమ. తేన వపుర్మహిమ్నా.

3) తపసాం నిధిః తపోనిధిః.

56. 1) సత్త్వం అస్యాస్తీతి సత్త్వవాన్ తేన సత్త్వవతా.

2) చిరం ప్రార్థితం దర్శనం యస్య సః - చిరప్రార్థితదర్శనః తేన చిర...దర్శనేన.

3) స్వస్య పదం స్వపదం, స్వపదస్య ఉపలబ్ధిః, స్వపదోపలబ్ధిః.

57. 1) సమ్మోహ్యతే అనేనేతి సమ్మోహనమ్.

2) ప్రయోగే సంహారే చ విభక్తః మంత్రః యస్య సః, ప్రయోగ సంహార విభక్త మన్త్రః.

3) గంధర్వః దేవతా అస్యేతి గాంధర్వమ్, తత్, గాంధర్వమ్.

4) అరిభ్య స్సకాశాత్ హింసా అరిహింసా.

58. 1) దయాయాం పరః దయాపరః.

2) రూక్షస్య భావః రౌక్ష్యం, ప్రతిషేధ ఏవ రౌక్ష్యం ప్రతిషేధ రౌక్ష్యమ్.

3) సోమాత్ ఉద్భవః యస్యాస్సా సో...వా, తస్యాః సోమోద్భవాయాః.

4) నా సోమ ఇవ నృసోమః.

5) వేత్తీతి విత్, అస్త్రాణాం విత్, అస్త్రవిత్.

6) అస్త్రస్య మన్త్రః, అస్త్రమన్త్రః, తం అస్త్రమన్త్రమ్.
7) నిగృహీతః శాపః యస్మాత్ సః నిగృహీతశాపః తస్మాత్ నిగృహీతశాపాత్.

60. 1) సఖ్యో ర్భావః సఖ్యమ్.
2) న చిన్త్యః అచిన్త్యః సః హేతుః యస్య తత్ అచిన్త్యహేతు.
3) చైత్రరథస్య ప్రదేశాః చైత్రరథప్రదేశాః, తాన్ చైత్రరథప్రదేశాన్.
4) సురాజ్ఞః ఇదం అథవా సురాజా యేషాం తే సురాజానః తేషాం భావః సౌరాజ్యం, సౌరాజ్యేన రమ్యాః, తాన్ సౌరాజ్యరమ్యాన్.

61. 1) నగరస్య ఉపకంఠం, నగరోపకంఠం, తస్మిన్, నగరోపకంఠే,
2) తస్య ఆగమః తదాగమః, తదాగమేన ఆరూఢః గురుః ప్రహర్షః యస్య సః, తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః.
3) క్రథకైశికానాం ఇన్ద్రః క్రథకైశికేన్ద్రః.
4) ప్రవృద్ధాః ఊర్మయః యస్య సః ప్రవృద్ధోర్మిః.
5) ఊర్మీణాం మాలా, ఊర్మిమాలా, సా అస్యాస్తీతి ఊర్మిమాలీ.

62. 1) అగ్రే యాతీతి అగ్రయాయీ, అర్పితా శ్రీర్యేన సః, అర్పితశ్రీః.
2) విదర్భాణాం అయం వైదర్భః, తం వైదర్భమ్.
3) గృహస్య ఈశః, గృహేశః, తమ్.

63. 1) అధికారస్య పురుషాః అధికారపురుషాః తైః అధికారపురుషైః.
2) ప్రాగ్ద్వారస్య వేదిః ప్రాగ్ద్వారవేదిః, తస్యాం వినివేశితః పూర్ణకుమ్భః యస్యాస్తాం ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుమ్భామ్.
3) రఘోః ప్రతినిధిః రఘుప్రతినిధిః.
4) నవా చాసౌ ఉపకార్యా చ నవోపకార్యా, తాం నవోపకార్యామ్.
5) మదయతీతి మదనః.

64. 1) రాజ్ఞాం లోకః రాజలోకః, స్వయంవరాయ సమాహృతో రాజలోకః యేన తత్ స్వయం...లోకమ్.

2) కామయితుం యోగ్యం కమనీయమ్.

3) లబ్ధు మిచ్ఛుః, లిప్సుః తస్య లిప్సోః.

4) భావస్య అవబోధః, భావావబోధః తస్మాత్ కలుషా, భావావబోధ కలుషా.

5) నయనయోః అభిముఖీ. నయనాభిముఖీ.

65. 1) కర్ణయోః భూషణే, కర్ణభూషణే, కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ అంసౌ యస్య తం, కర్ణ...పీవరాంసమ్.

2) శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదః తస్య విమర్దేన కృశః అంగరాగో యస్య తం, శయ్యోత్తరచ్ఛద విమర్ద కృశాంగరాగమ్.

3) ఆత్మనో జాయన్త ఇతి ఆత్మజాః.

4) సూతానాం ఆత్మజాః సూతాత్మజాః.

5) సమానం వయః యేషాం తే సవయసః.

6) ప్రథితః ప్రబోధః యస్య తం ప్రథితప్రబోధమ్.

7) ఉదారా వాక్ యేషాం తే ఉదారవాచః.

66. 1) మతిః ఏషా మస్తీతి మతిమన్తః. తేషాం మతిమతామ్.

2) విగతా నిద్రా యస్య సః వినిద్రః.

3) ధురం వహతీతి ధుర్యః, ధుర్యస్య పదం ధుర్యపదమ్, అపరం చ తత్ ధుర్యపదం అపరధుర్యపదం, తదవలంబత ఇతి అపరధుర్య పదావలంబీ.

67. 1) నిద్రాయా వశః, నిద్రావశః, తేన నిద్రావశేన.

2) అవేక్షన్త ఇతి అవేక్షమాణాః, న అవేక్షమాణాః, అనవేక్షమాణాః.

3) పర్యుత్సుకస్య భావః, పర్యుత్సుకత్వం, తత్ పర్యుత్సుకత్వమ్.

4) దిశాం అన్తః దిగన్తః, దిగన్తం లమ్భత ఇతి దిగన్తలమ్భీ.

5) తవ ఆననం త్వదాననం, తస్య రుచిః త్వదాననరుచిః, తామ్.

6) వినోదం కరోతి వినోదయతి.

68. 1) యుగపత్ ఉన్మిషితం, యుగ...షితం తేన యుగపదున్మిషితేన.

2) పరస్పరం తులా పరస్పరతులా, తాం పరస్పరతులామ్.

3) పరుషాయా ఇతరా పరుషేతరా, ప్రస్పందమానా పరుషేతరా తారా యస్య తత్ - ప్రస్పందమానపరుషేతరతారమ్.

4) ప్రచలితాః భ్రమరాః యస్మింస్తత్ ప్రచలితభ్రమరమ్.

69. 1) సరసి జాయన్త ఇతి సరసిజాని, తైః సరసిజైః.

1) అరుణస్య అంశవః అరుణాంశవః, తైః భిన్నాని అరుణాంశుభిన్నాని, తైః.

2) స్వభావా దాగతం స్వాభావికమ్.

3) పరస్య గుణః పరగుణః తేన పరగుణేన.

4) విభాతే వాయుః విభాతవాయుః.

5) సురభే ర్భావః సౌరభమ్, తత్ సౌరభ్యమ్.

6) ఆప్తు మిచ్ఛుః ఈప్సుః.

7) ముఖస్య మారుతః ముఖమారుతః.

70. 1) తామ్రాణి ఉదరాణి యేషాం తే తామ్రోదరాః తేషు తామ్రోదరేషు.

2) ద్రుమాణాం పల్లవాః ద్రుమపల్లవాః తేషు ద్రుమపల్లవేషు.

3) నిర్ధౌతాశ్చ తాః హారగుళికాః నిర్ధౌతహారగుళికాః. తా ఇవ విశదం నిర్ధౌత...విశదమ్, హిమస్యాంభః హిమాంభః.

4) లబ్ధః పరభాగః యేన తత్ లబ్ధపరభాగం. తస్య భావః లబ్ధపరభాగతా, తయా లబ్ధపరభాగతయా.

5) అధరశ్చాసౌ ఓష్ఠః అధరోష్ఠః తస్మిన్ అధరోష్ఠే.

6) దశనానాం అర్చిః దశనార్చిః, దశనార్చిషా సహితం సదశనార్చి,

7) తవ ఇదం త్వదీయమ్.

71. 1) ప్రతాపస్య నిధిః ప్రతాపనిధిః.

2) అగ్రే సరతీ త్యగ్రసరః, అగ్రసరస్య భావః అగ్రసరతా. ఆయోధనే అగ్రసరతా అయోధనాగ్రసరతా తాం అయోధనాగ్రసరతాం

72. 1) ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం వినీతా నిద్రా యైస్తే - ఉభయపక్షవినీత నిద్రాః.

2) స్తమ్బే రమన్తే ఇతి స్తమ్బేరమాః.

3) ముఖరాశ్చ తాః శృంఖలాశ్చ ముఖరశృంఖలాః. తాః కర్షన్తీతి ముఖరశృంఖలకర్షిణః.

4) తరుణశ్చాసౌ అరుణశ్చ తరుణారుణః, తస్య రాగః. తస్య యోగః తస్మాత్ తరుణారుణరాగయోగాత్.

5) గైరికాణాం తటాః గైరికతటాః. అద్రేః గైరికతటాః అద్రిగైరిక తటాః. భిన్నాః అద్రిగైరికతటా యైస్తే భిన్నాద్రిగైరికతటాః.

6) దన్తాః కోశా ఇవ దన్తకోశాః.

73. 1) పటానాం మండపాః, పటమండపాః తేషు పటమండపేషు.

2) వనే (జలే), జాయేతే ఇతి వనజే, వనజే ఇవ అక్షిణీ యస్య సః వనజాక్షః. తస్య సంబుద్ధిః, హే వనజాక్ష.

3) వనాయుదేశే భవాః వనాయుదేశ్యాః,

4) వక్త్రస్య ఊష్మ వక్త్రోష్మ, తేన వక్త్రోష్మణా మలినాని కుర్వన్తి మలినయన్తి.

5) సింధౌ భవాని సైంధవాని చ తాని శిలాశకలాని సైంధ...లాని.

74. 1) విరళా భక్తిః యస్య స విరళభక్తిః.

2) మ్లానానాం పుష్పాణా ముపహారః మ్లానపుష్పోపహారః.

3) స్వేషాం కిరణానాం పరివేషస్య ఉచ్ఛేదః తేన శూన్యాః స్వకిరణ పరివేషోచ్ఛేదశూన్యాః.

4) తవ ప్రబోధః త్వత్ప్రబోధః, తేన ప్రయుక్తా. తాం త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తామ్.

5) మంజు వాక్ యస్య సః మంజువాక్. పంజరే తిష్ఠతీతి పంజరస్థః.

75. 1) విరచితా వాచః యైస్తైః విరచితవాచః, తైః విరచితవాగ్భిః.

1) వందినాం పుత్రైః వన్దిపుత్రైః

3) విగతా నిద్రా యస్య సః విగతనిద్రః.

4) మదేన పటు మదపటు.

5) హంసానాం రాజానః రాజహంసాః, తైః రాజహంసైః.

6) సురాణాం గజః సురగజః.

7) గంగాయాః ఇదం గాంగం,

8) సికతాయా ఇదం సైకతం తత్, సైకతమ్.

76. 1) శాస్త్రేణ దృష్టం శాస్త్రదృష్టం,

2) దివసస్య ముఖం దివసముఖం. దివసముఖే ఉచితం దివ...ఉచితం

3) అక్ష్ణోః పక్ష్మాణి అక్షిపక్ష్మాణి, అంచితాని అక్షిపక్ష్మాణి యస్య సః.

4) అనుగతః కులం అనుకూలః. అనుకూలశ్చాసౌ వేషశ్చ అనుకూల వేషః. కుశలైః విరచితః కుశలః...చితః కుశలవిరచితః అనుకూలవేషః యస్య సః. కుశల...వేషః.

5) క్షితిం పాతి ఇతి క్షితిపః, క్షితిపానాం సమాజః.

6) స్వయంవరే స్థితం స్వయంవరస్థమ్.

మా ప్రచురణలు

1. వాల్మీకి రామాయణం - మూలం.

బాలకాండం	రూ. 10	అయోధ్యాకాండం	40-00
అరణ్యకాండం	రూ. 15	కిష్కింధాకాండం	15-00
సుందరకాండం	20-00	యుద్ధకాండం	50-00

2. వాల్మీకి రామాయణం - ఆంధ్రతాత్పర్య సహితం.

బాలకాండం	రూ. 30	అయోధ్యాకాండం	40-00
అయోధ్యాకాండం 2	రూ. 50	అరణ్యకాండం	50-00
కిష్కింధాకాండం	రూ. 40	సుందరకాండం	50-00
యుద్ధకాండం-I	రూ. 70	యుద్ధకాండం-II	70-00

3. సుందరకాండం - పారాయణ ప్రతి 30-00
4. సుందరకాండ పారాయణ పద్ధతులు 10-00
5. బాలరామాయణం తాత్పర్యంతో రూ. 1-00 టీకా తా॥ 2-50
6. అమరకోశం సంస్కృతాంధ్ర వివరణము (ప్రథమ కాండము) 65-00
7. రఘువీర గద్యము 1-00
8. శ్రీరామ నక్షత్రమాలా స్తుతి 1-00
9. రఘువంశము టీకా, తాత్పర్య సహితం 1 నుండి 19 సర్గలు అచ్చులో
10. రఘువంశము టీకా తాత్పర్య విశేషాంశములతో—
    1 వ సర్గ రూ. 8 2 వ సర్గ రూ. 8 3 వ సర్గ 8-00
    4 వ సర్గ రూ. 7 5 వ సర్గ రూ. 10 6 వ సర్గ 8-00
11. కుమారసంభవము టీకా తాత్పర్య విశేషాంశ సహితము 5 వ సర్గ 10-00
12. ముకుందమాల 2-00
13. శబ్దమంజరి - ధాతుమంజరితో తెలుగులిపి రూ, 10 నాగరి 10-00
14. ధాతుమంజరి 2-50
15. విష్ణు సహస్రనామ స్తోత్రము (పాకెట్ సైజ్) 3-00
16. లక్ష్మి ,, ,, 3-00
17. హయగ్రీవ స్తోత్రము 0-60
18. ఆపదుద్ధారక స్తోత్రము 1-00
19. సంస్కృతాంధ్ర నిఘంటువు 32-00
20. విష్ణు సహస్రనామ స్తోత్రము (నామవాళితో) 6-00